

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
СИЁСАТШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ
ЖАХОН СИЁСАТИ КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

Қиличев Нодир Рустамович

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНТАҚАВИЙ
ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОРЛИКНИ
ТАЪМИНЛАШДА БУЮК ДАВЛАТЛАРНИНГ ЎРНИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

5220500 – Халқаро муносабатлар

Илмий раҳбар: ўқитувчи Мустапова Х.И.

Илмий маслаҳатчи: т.ф.д.проф.Қосимов А.М.

Тошкент – 2011

Мундарижа

КИРИШ.....	3
1-БОБ. МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ	10
1.1. Хавфсизлик ва минтақавий хавфсизлик тушунчалари моҳияти.....	10
1.2. Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик масалалари.....	19
2-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА БУЮК ДАВЛАТЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИ.....	32
2.1. Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда икки томонлама муносабатларнинг аҳамияти.....	32
2.2. Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда ХХР ва Россия давлатларининг ШХТ доирасидаги фаолияти	41
2.3. АҚШнинг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатлари	46
ХУЛОСА.....	52
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	57

КИРИШ

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. XX асрнинг охириги ўн йиллигида дунёда шу қадар улкан ўзгаришлар содир бўлдики, у халқаро ҳамжамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий асосларини кескин ўзгартириб юборди. Ер юзи халқларининг яшаш тарзи, услуби ва ижтимоий мўлжалларида янгиланиш содир бўлди. Миллионлаб одамлар онги, олам моҳиятига бўлган қарашларида чуқур ўзгаришлар юз бериш жараёни бошланди. Шунингдек, янги давлатлар жаҳон сиёсати майдонига кириб келди ва улар халқаро муносабатларда иштирок эта бошлади.

Маълумки, Марказий Осиё ҳамиша қудратли давлатларнинг қизиқиш доирасига кирган. Ўтмишда буюк саркардалар ва империялар Марказий Осиё худудини муҳим стратегик минтақа сифатида эътироф этганлар. Бугунги кунга келиб эса, яъни собиқ шўролар тузумининг емирилиши билан Марказий Осиё минтақасига бўлган ташқи қизиқишлар кўлами янада ортди ва шуларнинг оқибати ўлароқ минтақа етакчи хорижий давлатлар манфаатлари тўқнашаётган геосиёсий маконга айланди.

Ҳозирги кунда Марказий Осиё минтақаси жуда катта сиёсий трансформация (ўзгаришлар) жараёнини бошдан кечирмоқда. Геосиёсат нуқтаи назаридан минтақа жаҳон сиёсий харитасининг периферия (чекка) худуди сифатида эмас, балки стратегик муҳим минтақа сифатида ўзини намоён этмоқда. Бу бир томондан минтақанинг географик жиҳатдан Евросиё қитъасининг марказида жойлашганлиги, геосиёсий жиҳатдан табиий ресурсларга бойлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, Марказий Осиё минтақаси орқали дунёнинг бошқа муҳим минтақалари ва давлатлари – Яқин Шарқ, Жануби–Шарқий Осиё, Кавказ ва шунингдек, Россия ва Хитойга сиёсий ва иқтисодий таъсир ўтказиш мумкин ёки аксинча, улардан келаётган таъсирларни қайтариш имконияти мавжуд.

Бундан ташқари, асримиз бошиданок энергетика ресурсларига бўлган эҳтиёж ошиб бормоқда. Жаҳоннинг буюк давлатлари томонидан бундай

ресурсларга бой ерларни ўз геосиёсий манфаатларига хизмат қилдиришга бўлган интилиш тобора кучайиб бораётганлиги кузатилаётган бир шароитда, экспертларнинг фикрича, XX аср углеводород ресурслари учун курашлар, асосан Яқин Шарқ минтақаси билан алоқадор бўлган бўлса, янги асрда бундай курашлар Марказий Осиё минтақасида амалга ошади. Демак, Марказий Осиё давлатлари жойлашган ҳудуд нафақат минтақавий, балки жаҳон геосиёсатидаги стратегик муҳим ҳудуд сифатида шаклланди.

Ҳозирги глобаллашув жараёнлари чуқурлашиб бораётган бир даврда Марказий Осиёда тинчлик ва хавфсизликнинг таъминланиши минтақа давлатлари олдида турган долзарб масала бўлиб, давлатлараро алоқаларни янада чуқурлаштиришни тақозо этади. Бунинг асосий сабаби шундаки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, минтақа муаммоларини минтақа давлатларининг ҳамкорлик алоқаларисиз бартараф этиш мумкин эмас ¹.

Бугунги кунга келиб Марказий Осиё минтақасида турли сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва экологик муаммолар ўзаро чамбарчас боғланиб кетган, шунингдек, ялпи хавфсизликка минтақавий, миллий, маҳаллий можаролар, диний экстремизм ва жангари сепаратизм таҳдид солмоқда. Ҳиндистонлик мутахассислардан Пунчок Стобданнинг фикрларига кўра, бундай қарама-қаршиликларда четдан айрим йирик мамлакатларнинг ўз манфаатларини таъминлаш ва таъсир доираларини кенгайтириш, кучлар мувозанатини ўз фойдаларига ўзгартириш учун олиб бораётган интилишларини ҳам кўриш мумкин. Шу билан бирга ўзаро яқин минтақаларда мавҳумлик омиллари сақланиб қолаётганлигини кузатиш мумкин². Бир сўз билан айтганда, Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш бугунги куннинг энг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.78.

² Проблемы безопасности в Центральной Азии. Материалы международной научно-практической конференции. – Т.: 2005. – С. 138.

муҳим муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Зеро хавфсизликнинг таъминланиши ҳар бир мамлакат тараққиётининг асосий шарт ҳисобланади.

Шунингдек, ўзбекистонлик мутахассислардан Р.М.Алимовнинг фикрларига кўра, хавфсизлик нуқтаи назаридан Марказий Осиё минтақаси Афғонистон билан географик боғлиқликка эга бўлиб, бу ҳудуддан жуда кўп миқдорда гиёҳванд моддалар, қурол-яроғларнинг олиб ўтилиши ҳозирги даврда ҳам минтақа давлатлари барқарорлиги ва хавфсизлиги учун жиддий таҳдид бўлиб келмоқда¹.

Бундан ташқари, Марказий Осиё ҳозирги кунда конфликтли минтақалардан бири ҳисобланиб, бу минтақанинг нафақат ичида, балки унинг ташқарисида ҳам қарама-қаршиликларнинг потенциал манбалари мавжуд. Бу бир томондан, минтақа Афғонистон, ядро қуролига эга бўлишга интилаётган Эрон Ислом Республикаси ҳамда бир-бири билан конфликтга кирган, ядро қуролига эга бўлган, Покистон ва Ҳиндистон давлатларига чегарадошлиги билан изоҳланади. Иккинчи томондан, минтақада етакчи давлатларнинг ва мусулмон дунёси мамлакатларининг геосиёсий манфаатлари кесишади, яъни минтақада доимий равишда АҚШ, Хитой Халқ Республикаси, Эрон Ислом Республикаси, ЕИ, ва Ҳиндистон каби давлатларнинг ўз таъсир доираларини кенгайтиришга интилишлари кузатилмоқда.

Шу билан бирга «совуқ уруш»нинг тугаши ва Совет Иттифоқининг парчаланиши халқаро муносабатлар тизимида кескин ўзгаришларга сабаб бўлди. Мазкур ҳолатда юзага келган сиёсий воқеликни чуқур илмий таҳлил этиш, геосиёсий жараёнларда Марказий Осиёда минтақвий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда буюк давлатларнинг ўрни ва ролига баҳо бериш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

¹ Алимов Р. М., Арифханов Ш. Р. И др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Т.: Шарк, 2002. – С. 9.

Бундан ташқари ҳозирги шароитда, умумий хавфсизликни таъминлаш нуқтаи-назаридан, янги мустақил давлатларнинг хавфсизлиги ва барқарор ривожланиш муаммолари катта аҳамият касб этмоқда. Ер юзида вазият ва

кучлар нисбати шиддатли ўзгариб бормоқда. Янги мустақил давлатлар майдонга чиқмоқда. Бу эса ҳозирги кунда давлатлар ва халқларнинг барқарорлигини таъминлаш учун янгича ёндошувларни излаб топишни, ХХІ аср арафасида хавфсизликнинг янгича моделларини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда ¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Марказий Осиё макони ҳақида фикр билдирар экан: «Сайёрамизнинг жуда катта майдонида кучлар нисбати кўп жиҳатдан Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар қайси йўлдан боришларига боғлиқ»², – дейди.

Шунингдек, ҳозирги кунда халқаро муносабатларда юз бераётган сиёсий ўзгаришлар Марказий Осиёга ҳам ўзининг таъсирини кўрсатмоқда. Шу билан бирга хавф ва таҳдидларнинг янги турлари юзага келди. Бу эса ўз навбатида уларга қарши курашда янги усул ва воситалардан фойдаланишни талаб этади.

Тадқиқотнинг ўрганилганлик даражаси. Марказий Осиёдаги тинчлик ва хавфсизлик билан боғлиқ бўлган муаммолар қатор олимлар, сиёсатшунослар тадқиқотларида очиб берилган. Мазкур масала, аввало, мамлакатимиз президенти И. А. Каримов асарларида кенг қамровли ёритиб берилган⁶. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов асарларида собиқ Совет Иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг Марказий Осиё минтақасида юзага келган сиёсий вазият, минтақада турли кўринишдаги диний оқимларнинг юзага келиш сабаблари ва Марказий Осиё

¹ Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, – Б. 7.

² Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 421.

хавфсизлигига таъсир кўрсатувчи омиллар нималардан иборат эканлиги ўз аксини топган.

Шунингдек, Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликка хавф солувчи таҳдидлар, уларни бартараф этиш муаммолари юртимиз олимлари А. Р. Раҳмонов, А. Файзуллаев, А. Ходжаев, В. Алиев, Р. Алиев, Р. М. Алимов, С. Жўраев, У. А. Хасанов, Ф. Толипов, Ш. Арифханов, Э. Нуриддинов асарларида ўз аксини топган ¹. Жумладан, Ш. Арифханов асарларида Марказий Осиё минтақасида ноқонуний гиёҳванд моддалар савдосининг келиб чиқиш сабаблари, минтақа давлатлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришда бошқа давлатлар тажрибаларидан фойдаланиш йўллари ва бу соҳадаги вазифалар нималардан иборат эканлиги ўз ифодасини топган.

Шунингдек, Марказий Осиё минтақасида хавфсизликни таъминлаш ва у билан боғлиқ бўлган муаммолар Марказий Осиё ва чет эллик олимлардан А. Ч. Касаев, В. Егозарян, Д. Назиров, Д. Саграмосо, Д. Трофимов, Е. Усубалиев, З. Бзежинский, М. С. Гафарлы, Н. Джоши, Э. Усубалиев асарларида атрофлича ёритилган². Жумладан, Д. Назиров асарларида Марказий Осиё минтақасида сиёсийлашган ислом динининг юзага келиш сабаблари, унинг шаклланиш босқичлари ва бугунги кунда минтақа хавфсизлигига таъсири нималардан иборат эканлиги ўрганилган ³.

¹ Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарк, 2005; С.198. Алимов Р. М. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Т.: Шарк, 2002. – 230 с. Толипов Ф. Большая стратегия Узбекистана в условиях геополитической и идеологической трансформации Центральной Азии. – Т.: Фан, 2005. – 260 с. Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Т.: Академ-Хизмат, 2007. – 289 с. Жўраев С. Политология. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 314 б. Раҳмонов А. Р. Проблемы безопасности на национальном, региональном и глобальном уровнях (международно-правовые аспекты). – Т.: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 302 с. Хасанов У. А. Региональная безопасность и национальные интересы (Центральноазиатский регион). – Москва: Вагриус-плюс, – 2004. 218 с. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. – Т.: Фан, 2007–. Нуриддинов Э. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Т.: Чулпон, 2002. – 204 с

³ Джоши Н. Дестабилизация региона: кому это выгодно? // Проблемы безопасности в Центральной Азии (Материалы международной научно-практической конференции). – Т.: Турон-Иқбол, 2006. 345 с. Саграмосо Д. Незаконное распространение легкого и стрелкового оружия в Центральной Азии // Стабильность в Центральной Азии в постконфликтный период (материалы международной конференции). 2002. С. 102. Гафарлы М. С., Касаев А. Ч. Узбекская модель развития: мир и стабильность – основа прогресса. – М.: Дрофа, 2000. 297 с. Егозарян В. Новые вызовы и угрозы: международный терроризм, экстремизм,

Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Диссертациянинг асосий мақсади Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда буюк давлатларнинг ўрнини тадқиқ этиш. Тадқиқотнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда илмий иш олдига қуйидаги **вазифалар** қўйилди:

- Минтақавий хавфсизликни тадқиқ этишнинг назарий услубий жиҳатларини тадқиқ этиш;
- Хавфсизлик ва минтақавий хавфсизлик тушунчалари моҳияти очиб бериш;
- Марказий Осиёда минтақавий хавфсизлик масалаларини ўрганиш;
- Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда буюк давлатларнинг фаолиятига баҳо бериш;
- Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда икки томонлама муносабатларнинг аҳамиятини ўрганиш;
- Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда ХХР ва Россия давлатларининг ШХТ доирасидаги фаолиятини таҳлил қилиш; АҚШнинг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатларини очиб бериш.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асоси. Илмий ишга, аввало, Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари ва нутқлари, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари назарий асос қилиб олинди.

Шунингдек, тадқиқот иши билиш усуллари – кузатиш, тизимли таҳлил, умумлаштириш, таққослаш методлари асосида тадқиқ этилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Марказий Осиёдаги трансчегаравий таҳдидлар сиёсий нуқтаи назардан илмий ва амалий таҳлил қилинган.

наркоагрессия, экологические проблемы, трансграничная преступность и другие // Проблемы безопасности в Центральной Азии (Материалы международной научно-практической конференции). – Т.: Турон-Иқбол, 2006.345.

Шунингдек, бу таҳдидларга қарши курашда буюк давлатларнинг ўрни, уларнинг имкониятлари нималардан иборат эканлиги кўрсатиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти. Ушбу ишдаги назарий хулосалар, мулоҳазалар, далил-асослар, таклифлар ва тавсиялар минтақавий хавфсизлик муаммолари, Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ҳамкорлик муносабатлари, геосиёсат, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати масалалари билан боғлиқ фанларни ўрганувчи талабаларга қўшимча манбаа сифатида қўл келиши мумкин.

Илмий ишнинг тузилиши. Магистрлик диссертацияси тузилиш жиҳатидан кириш, 5 та параграфни ўз ичига олган 2 та боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

1-БОБ. МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. Минтақавий хавфсизлик атамасининг назарий жиҳатлари

Жаҳон ҳамжамияти ва бутун инсоният диққат марказини эгаллаб турган энг муҳим масала тинчлик ва хавфсизлик, аниқроғи бутун дунёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш масаласидир. Барча давлатларнинг ҳозирги шароитда тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида яқдилликда ҳаракат қилишлари шунинг учун муҳимки, тинчликнинг ҳар қандай тахлитдаги бузилиши умумий тинчлик учун хавф бўлса, ҳар қандай маҳаллий тўқнашув жаҳон термоядро урушига айланиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Республикамиз президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек. “Ҳар қандай минтақанинг ҳал қилинмаган ва газак олиб кетган муаммолари бутун дунёда занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин. Вазиятнинг барқарорлашуви эса кундан – кунга аниқ равшан бўлиб бораётган янги жуғрофий – сиёсий мувозанатни бузиш ҳавфини келтириб чиқаради”¹.

Бугунги кунда хавфсизлик муаммоси миллий чегара доирасидан чиқиб, глобал характер касб этди. Бир давлат қудратли ҳарбий салоҳияти билан ўзининг ҳавфсизлигини таъминлаш билан муайян натижага эриша олмай қолди. Алоҳида бир давлат хавфсизлигини таъминлаш бутун жаҳон ёки минтақа тинчлиги ва хавфсизлигини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқ бўлгани каби, давлатдаги нотинчликлар ёки хавфсизлигига таҳдид солувчи бошқа омилларнинг мавжудлиги минтақавий хавфсизлигига таҳдид эса глобал хавфсизликка таҳдид келтириб чиқариши табиий ҳол.

“Минтақавий хавфсизликдан ялпи хавфсизлик сари” тамойилига асослантирилган президентимизнинг “Минтақавий хавфсизлигимизни

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т:Ўзбекистон, 1997. – Б.12 .

таъминламай туриб, глобал мулоқатга эришиб бўлмайди”¹ деган фикрлари замонавий сиёсатшуносларнинг инсоният учун муҳим бўлган муаммоларни ҳал этишда, глобал хавфсизликни таъминлашда айрим минтақалар асосий ва ҳал этувчи ўрин тутиши тўғрисидаги фикрларининг минтақавий давомидир.

Бу муаммо ҳамиша муҳим аҳамият касб этиб келган. Аммо инсоният тарихининг ҳеч бир даврида XX аср охири ва XXI аср бошидаги сингари маъно ва аҳамият касб этмаган. XX асрда рўй берган иккита даҳшатли жаҳон уруши, ўнлаб маҳаллий урушлар инсоният бошига қанчадан-қанча кулфатлар келтирганлиги барчага маълум. Ядровий ва бошқа қирғин қуроллариининг ишлаб чиқилганлиги ва улар захираларининг беҳад кўпайиб кетганлиги ҳам XX асрнинг маҳсулидир. Ҳозир мавжуд бўлган оммавий қирғин қуроли: термоядро, нейтрон бомбалари, лазер қуроли, радиологик қурол каби турлари инсониятни йўқ қилиб юбориши мумкин. Буларнинг барчаси хавфсизликни таъминлашни умумжаҳон муаммосига айлантиради.

Бугунги кунда дунёда аҳамияти ва кўлами жиҳатидан ўзига хос бўлган ўзгаришлар рўй бермоқда. Улар мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда вужудга келган қарашлар ва уларнинг сабабларини кўп жиҳатдан қайта баҳолашни ҳам талаб қилади. Шу сабабли “совуқ уруш” даврида халқаро муносабатларга асос бўлган кўп қоидалар, тамойил ва ғояларни тубдан қайта кўриб чиқиш талаб қилинмоқда. Бутун дунё яхлит ва бир-бирига боғлиқ тизим бўлиб бормоқда. Бу ҳол ҳозирги халқаро муносабатларни шакллантирганда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқаларда ва уларнинг фаолиятида иштирок этганда мутлақо янгича ёндошувларни ишлаб чиқиш заруриятини олдинга олиб чиқмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаб ўтганидек, “XXI аср халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинадиган аср эканлигини кузатишимиз мумкин. Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташкилотларда мустақил

¹ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т3.Ўзбекистон, 1996. – Б.80.

давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман – бутун сайёрамиз кўламида ҳам хавфсизлик ва барқарорликнинг асосий омили деб ҳисоблаш зарур¹”.

Сўнгги йилларда Халқаро муносабатлар тизимида содир бўлган кескин ўзгаришлар, бир томондан, хавфсизлик муаммоси долзарблигининг янада ортганлигига олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса, халқаро муносабатлар, миллат, давлат, «хавфсизлик» борасидаги тушунча ва қарашларни қайта кўриб чиқиш заруратини илгари сурмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Афтидан, бугунги кунда хавфсизлик ва барқарорлик йўлида пайдо бўлаётган таҳдидларга тегишли муносабатда бўла олишнинг ўзигина етарли эмас. Мавжуд хавф-хатарларнинг табиатини тўғри тушуниб етишимиз керак. Уларнинг манбаалари ва ўзаро алоқаларини вақтида аниқлашимиз лозим. Жамиятда барқарорликни сақлаш шарт-шароитларини белгилаб олишимиз ва улардан самарали фойдаланишимиз зарур. Ўзбекистон Республикасининг барқарор ва собитқадамлик билан ривожланиши шуларга боғлиқ», - деб айтади².

«Хавфсизлик» атамаси қамраб олган маънони чуқур англаб етиш ва унитарликлilik этиш кўпчилик мутахассисларда катта қизиқиш уйғотмоқда.

Илмий адабиётлар таҳлили “Хавфсизлик” тушунчасини очиб беришга турлича ёндашувлар мавжуд эканлигини кўрсатди. Бундай ҳолатнинг юзага келишининг бир неча сабаблари мавжуд, ушбу сабаблардан бири “Хавфсизлик” тушунчасининг мазмун-моҳиятан кенг қамровли тушунча эканлиги бўлса, иккинчиси-замонлар ўзгариши билан хавфсизликка таҳдид солувчи янгидан-янги кучларнинг пайдо бўлишидир.

¹Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.298.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 11.

Дарҳақиқат, “Хавфсизлик” тушунчаси серқирра тушунча бўлиб, унда бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган шахс, давлат ва халқаро хавфсизлик каби тушунчалар мужассам этган. Унинг кенг маънодаги мураккаб тушунча эканлиги эса инсоният учун тараққиёт кафолатларининг таъминланишни, мамлакат ҳудудида истиқомат қилувчи аҳоли манфаатларига мувофиқ келувчи, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, қобилиятларини тўлиқ намоён қилиш ва турмуш даражасининг муттасил ўсиб боришига имкон берувчи тизимни барпо этишни ўз ичига қамраб олишда намоён бўлади.

Харбий энциклопедик луғатда “хавфсизлик” ибораси бирир хавфнинг йўқлиги, сақланиб қолиш, ишончлилик сифатида таърифланган¹.

“Хавфсизлик” тушунчасига берилган аксарият таърифларда мамлакатларнинг иқтисодий ва ҳарбий салоҳияти асосий мезон қилиб олинганлигини кузатиши мумкин. Хусусан, араб сиёсатчиси Абдулмунъим-ал-Машат таърифига кўра, “Хавфсизлик бу миллатнинг унинг яшашига солинадиган, бошқа мамлакатлардан ёки ўз мамлакатнинг ичидан чиқаётган хавфга қаршилик қилиш учун етарли бўлган иқтисодий ва ҳарбий қудратини таъминловчи ҳолатдир².”

Яна бир гуруҳ тадқиқотчилар хавфсизликка кўпроқ ташқи хавф-хатар нуқтаи назаридан ёндашиб, хавфсизликка ташқи хавфлардан озод бўлишга амалдаги қодирликдир деб таъриф беришади.³

Шунингдек, рус олими Ю.Федоров хавфсизлик борасида қуйидаги фикрни билдириган: “..миллий хавфсизлик бизнинг нуқтаи назаримизда

¹ С.М.Ғафуров Хавфсизлик стратегияси: Марказий Осиё республикалари ва Форс кўрфази араб давлатлари амалиёти - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б.44.

² Муҳаммадсидиқов М.М. Саудия Арабистони Подшоҳлигининг Қизил денгиз минтақасида хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг хусусиятлари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси, –Б.17.

³ Кушев А. Проблемы безопасности государств Центральной Азии /Региональная безопасность и сотрудничество в Центральной Азии и на Кавказе// Центральная Азии и Кавказ 2000 №5 –С.11.

ушбу мамлакатнинг эркин, мустақил ва тинч ривожланиши учун ташқи шарт-шароитларни таъминлашни билдиради”¹.

Қуйидаги таъриф ҳам илмий адабиётларда кенг учрайди: “хавфсизлик атамаси шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим эҳтиёжларини ташқи ва ички хатарлардан ҳимояланганлик ҳолатидир”². Кўриниб турибдики, ушбу таъриф юқорида келтирилган таърифлардан маъно жиҳатдан кескин фарқ қилмайди.

Шу билан биргаликда, “хавфсизлик бу - объектнинг хавфсиз ҳолати, хавф-хатарлардан ҳолилиги, вазиятни ёмон томонга қараб ўзгартириб бўлмаслиги”; “давлатга ички ёки ташқи муҳитдан келиб чиқадиган таҳдидларга қаршилик кўрсатиш борасида миллатнинг етарли ҳарбий ва иқтисодий салоҳиятини таъминловчи ҳолат”; “ташқи хавфлардан холис

бўлишнинг реал имконияти”; “дунё халқлари хавфсизлиги ёки тинчлигига таҳдид солувчи турли хил омиллардан холи этилган, халқаро муносабатлардаги ҳолатидир”³.

Хавфсизликка берилган яна бир таърифда С.Тошев ушбу тушунчани ҳолат сифатида баҳолайди “Хавфсизлик – шахс, ижтимоий гуруҳлар, жамият, давлат, цивилизацияга тегишли муҳим манфаатларнинг ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолатидир,”⁴

В.И.Митрохин “хавфсизлик-шахс, ижтимоий гуруҳлар, давлат ва жамият кадр-қиммати, шаъни, яшаш муҳитининг, умуман олганда цивилизациялар ҳимояланганлик ҳолатидир. Хавфсизлик ижтимоий-фалсафий категориялар синфига мансуб бўлиб фанлараро комплекс ҳолатида кўриб чиқишни талаб қилади”- деб таъкидлаб ўтган⁵.

¹ Турсунмуратов Т,М, Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда илмий техник салоҳият омили: Дис. ...сиёсий фанлар номзодлиги учун. - Т.: 2008. – Б- 15.

² Рахмонов А.Р. Проблемы безопасности: на национальном, региональном и глобальном уровнях. (международной-правовой аспекты). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 57.

³ Дипломатический словарь.-М.: Наука, 1985. 2-т. – С.190.

⁴ Ўзбекистонда политология. –Т.: Шарқ, 2002. – Б.174.

⁵ Турсунмуратов Т, М, Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда илмий техник салоҳият омили: Дис. ...сиёсий фанлар номзодлиги учун. - Т.: 2008. Б.15.

Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти низомида “хавфсизликни таъминлашда бор кучни бирлаштириш” бу ташкилотнинг асосий мақсадларидан бири деб эътироф этилган. Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилотининг аъзо давлатлари томонидан 1975-йили 1-августда имзоланган хавфсизлик масаласи бўйича “Якунлов акти”да хавфсизликни таъминлаш уни таҳдид актида қолдирувчи барча ҳаракатлардан тийилиш” деб белгилаб қўйилган.¹ Мазкур халқаро нормативлардан кўриниб турибдики хавфсизлик деганда – миллий ҳуқуқий алоқаларга боғлиқ бўлган халқаро муносабатларда маълум бир ҳолатнинг таъминланиш тушунилади. Эътиборимизни тортган яна бир “Хавфсизлик” таърифи қўйидагича. “Хавфсизлик-бу халқаро муносабатларнинг, эркин дунёнинг бузилишини, халқларнинг хавфсизлигига ҳар қандай шаклда бўлмасин таҳдид солинишини истисно қилувчи ҳолатдир.”²

Хавфсизлик” атамасига берилган таърифлар таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ҳолларда ушбу атама “шахс, жамият ва давлатнинг хатарлардан ҳимояланганлик ҳолати” сифати талқин қилинади.

“Хавфсизлик” атамасига турли даврларда турли сиёсатчи омиллар томонидан келтирилган таърифларда ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳолат, мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратлилик даражаси, у ёки бу минтақанинг жаҳон сиёсий-ижтимоий ҳаётидаги мавқеи каби омиллар ҳисобга олинган. Шу сабабли мазкур таърифларда нафақат муайян тизим, тартиб, балки мунтазам эволюцион ривожланиш борлигини кузатиш мумкин.

Ҳар қандай сиёсий-ижтимоий категория сингари хавфсизлик тушунчаси ҳам кенгайиш йўналишида ўзгариб борган. Инсоният

¹ С.М.Ғафуров Хавфсизлик стратегияси:Марказий Осиё республикалари ва Форс кўрфази араб давлатлари амалиёти - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутбхонаси, 2007. – Б.16.

² Мухаммадсидиқов М.М. Саудия Арабистони Подшоҳлигининг Қизил денгиз минтақасида хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг хусусиятлари.Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси , – Б . 21.

цивилизациясининг дастлабки белгилари пайдо бўла бошлаган даврда алоҳида олинган индивид хавфсизлиги тушунчаси пайдо бўлган бўлса, кишилиқ жамиятининг эволюцияси шаҳар аҳолиси хавфсизлиги, миллат, халқ хавфсизлиги каби тушунчаларни келтириб чиқарди. XX асрда инсониятни ларзага солган қатор урушлар минтақавий ва глобал хавфсизлик каби тушунчаларни келтириб чиқарди-ки, мавжуд хавфсизлик тизимлари эндиликда инсониятни нафақат ҳарбий, балки сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва ҳаттоки ғоявий кўринишига эга бўлган хавф-хатарлардан сақланишни ўзини олдига мақсад қилиб олди.

Шундай қилиб хавфсизлик:

- шахс жамият, давлатнинг хатарлардан ҳимояланганлик ҳолати;

- миллатнинг бошқа мамлакатлардан ҳам, ўз мамлакати ичидан ҳам бўладиган ўз мавжудлигига нисбатан таҳдидларга қаршилиқ кўрсатиш учун етарли даражадаги иқтисодий ва ҳарбий қудратини таъминловчи ҳолати;

- ҳалқларнинг хавфсизлигига таҳдид солишни истисно этувчи ҳолати;

- инсоният учун тараққиёт кафолатларининг таъминланишини, мамлакат ҳудудида истиқомат қилувчи аҳоли манфаатларига мувофиқ келувчи, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қобилиятларини тўлиқ намоён қилиш ва турмуш даражасининг муттасил ўсиб боришига имкон берувчи тизим экан, унда шахс, жамият, давлат, минтақа, дунё хавфсизлиги каби бир-бирига асос солувчи тушунчалар намоён бўлмоқда. Дарҳақиқат, миллий хавфсизлик, ижтимоий уқлик-шахс, жамият ва давлатнинг хавфсиз мавжуд бўлиши ва ривожланишда намоён бўлар экан,¹ минтақа хавфсизлиги ушбу минтақа давлатлари хавфсизлиги, глобал хавфсизлик эса минтақалараро хавфсизликда намоён бўлади.

¹ С.М.Ғофуров. Хавфсизлик стратегияси: Марказий Осиё республикалари ва Форс кўрфази араб давлатлари амалиёти. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг нашриёти Т2007 –Б.17.

Хавфсизлик” атамасига берилган таърифлар таҳлили шунини кўрсатадики, аксарият ҳолларда ушбу атама “шахс, жамият ва давлатнинг хатарлардан ҳимояланганлик ҳолати” сифати талқин қилинади.

Дарҳақиқат, миллий хавфсизлик, ижтимоий уқлик-шахс, жамият ва давлатнинг хавфсиз мавжуд бўлиши ва ривожланишда намоён бўлар экан,¹ минтақахавфсизлиги ушбу минтақа давлатлари хавфсизлиги, глобал хавфсизлик эса минтақалараро хавфсизликда намоён бўлади.

Ҳозирги даврда халқаро муносабатлар тизимида юз бераётган ўзгаришлар натижасида минтақавий хавфсизлик ва халқаро хавфсизлик каби тушунчаларнинг моҳиятини тушунишга, уларнинг ўзаро боғлиқлигини англашга эътибор ортиб бормокда. Бу борада бир қатор хорижий олимлар, жумладан А.В.Возжеников хавфсизликни “ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” нуқтаи назардан кўриб чиқишни ва уни қуйидаги тизимга ажратишни тавсия қилади. Булар:

-Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги - жамият ва моддий оламнинг турли хил салбий омиллар таъсиридан инсоннинг ҳимояланганлик ҳолатига айтилади.

-Инсоннинг ҳаёт кечириш хавфсизлиги - ҳар бир инсоннинг ўз организмига салбий таъсир кўрсатувчи турли хил омиллардан ҳимояланиш ҳолатига айтилади.

-Миллий хавфсизлик - шахс, жамият ва давлатнинг ҳаёт фаолияти давомида ўзининг муҳум манфаатларини кўзлаб, халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқлилик асосида мустақил иштирок этиш ҳамда ички барқарорликни таъминлашга таҳдид солаётган ташқи ва ички хавф-хатарлардан ҳимояланиш ҳолатидир. Миллий хавфсизлик тизими ўзининг алоҳида қадриятлари ва устувор йўналишларига эга бўлиш билан бир қаторда, миллий, минтақавий

¹ Муҳаммадсидиқов М.М. Саудия Арабистони Подшоҳлигининг Қизил денгиз минтақасида хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг хусусиятлари.Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси , – Б.17.

ва халқаро хавфсизлик туркумига киради. Бундан ташқари ундаги ҳар бир элемент ўзининг доминантларига эга¹.

Сиёсатшунос олим С.Саидолимов таъкидлаганидек, бугунги кунда дунёнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳарбий ва экологик хавфсизлик ҳолати хавфсизликка нисбатан замонавий ёндашувларни тўғри ишлаб чиқишга ҳамда миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликка нисбатан концептуал қарашларни ривожлантириш билан бевосита боғлиқ бўлиб қолмоқда².

Минтақавий хавфсизлик - глобал, халқаро хавфсизликнинг таркибий қисми бўлиб, ер шарининг маълум бир минтақасига қаратилган хавфсизликка нисбатан айтилади. Яъни бунда минтақанинг ривожланишига, барқарорлигига, ундаги давлатлар гуруҳлари ўртасидаги алоқаларга уруш, бекарорлик таҳдидини солаётган омиллардан ҳимояланиш ҳолати тушунилади. “Минтақавий хавфсизлик маълум бир муштарак геосиёсий муҳитда жойлашган ва бир - бирига узоқ тарихдан бевосита боғланиб қолган халқлар, миллатлар, давлатларга тегишли бўлган ҳаётий муҳим манфаатларни ички ва ташқи таҳдидлардан давлатлараро ҳамкорлик асосида ҳимоя қилиш ҳолатидир”³.

Минтақавий хавфсизлик миллий ва халқаро хавфсизлик билан чамбарчас боғлиқ. Шу билан бирга, минтақавий хавфсизлик ўзининг хусусиятларига, маълум бир даражада мустақиллик берувчи хусусий тизим элементларига эга. Бугунги кунда Европа хавфсизлик тизими минтақавий хавфсизлик тизимига мисол бўла олади.

¹ Муҳаммадсидиков М.М. Саудия Арабистони Подшоҳлигининг Қизил денгиз минтақасида хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг хусусиятлари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси, – Б. 17.

² Битўраев Ў.Б. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – жамиятнинг барқарор ривожланиш кафолати: сиёсий, ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатлари. Илмий амалий конференция материаллари тўплами: Тошкент, 2010. – Б. 187.

³ Ўзбекистонда политология. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 174.

Таъкидлаш жоизки, минтақавий хавфсизликни шакллантириш минтақавий интеграция жараёнининг асосларидан ҳисобланади. Рус олими Г.А.Дработ эътирофича, минтақавий интеграция икки хусусиятга эга: биричидан, у глобализациянинг тайёрлов босқичи сифатида номоён бўлса, иккинчидан, глобализация муқобили сифатида ҳам қаралмоқда¹.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаб ўтиш мумкинки, ҳозирги глобаллашув шароитидан келиб чиққан ҳолда хавфсизлик тушунчасини ҳарбий ва ҳарбий сиёсий муносабатлар доирасидан кенгроқ маънода, иқтисодий, ижтимоий, экологик, технологик, ахборот, маданий ва бошқа соҳалардаги ривожланиш жараёнлари билан ҳамохангликда талқин этилишини тақозо этмоқда. Минтақавий ,глобал, ва миллий хавфсизликни ўрганишга бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлсада, хавфсизлик тушунчаси турли назарияларда турлича изоҳланган ва ягона таърифга эришилмаган.

1.2.Марказий Осиё минтақавий хавфсизликка таъсир кўрсатувчи омиллар

Дунё бўйлаб ва хусусан алоҳида минтақада тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш миллатларнинг бу умумий мақсадларини рўёбга чиқариш учун биргаликда ҳаракат қилишларини тақозо этади. БМТ низоми барча давлатларни “Келажак авлодларни уруш талофотларидан халос этишга”, “яхши қўшничилик муносабатлари” асосида яшашга чорлаб,

¹ Битўраев Ў.Б.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси –жамиятнинг барқорор ривожлониш кафолати :сиёсий,ҳуқуқий ва ташкилий жihatлари.Илмий амалий конференция материаллари тўплами:Тошкент,2010. –Б.188.

ҳалқаро тинчлик ва ҳавфсизликни қўллаб-қувватлашга, миллатлараро дўстона муносабатларни ҳал этиш мақсадида ҳалқаро ҳамкорликни йўлга қўйишга ундайди.¹

Ҳалқаро ва минтақавий ҳавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши мазмун моҳияти Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсадининг мазмуни билан ҳамоҳанг тинч-тотув яшаш тамойилининг амалда қўлланишини англатади. Зеро, давлатларнинг тинч-тотув яшаши-куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид қилишдан воз кечишни англатибгина қолмай, давлатларнинг ўзаро ҳамкорликларини йўлга қўйишини назарда тутди. Ҳамкорлик давлатлар ўртасида ҳамжихатлик ва ишончни тиклашга, яхши қўшничилик муносабатлари ва ҳалқаро тинчликни таъминлашга хизмат қилиши лозим.²

Ҳалқаро тинчлик ва ҳавфсизлик бутун дунё давлатларининг ҳамкорлигини тақозо этса минтақавий ҳавфсизликни таъминлаш шу минтақада жойлашган давлатларнинг ҳамкорлигини, мавжуд муаммоларни уйғунликда ҳал этилишини талаб қилади.

“Совуқ уруш” барҳам топгандан сўнг, глобал воқеалар ривожига жаҳон бозори айнан Марказий Осиё минтақасига кўчганини кўрсатмоқда. ХХІ аср бўсағасида Марказий Осиёда шаклланаётган бу бозор Президентимиз И.А.Каримов айтганидек, “энергия тақчиллиги шароитида яқин йилларда Евроосиё ва жаҳон келажиги учун ҳал қилувчи рол ўйнайдиган энергия захираларига эга” эканлиги билан аҳамиятлидир. Шу боисдан ҳам бугунги кунда Марказий Осиё минтақаси давлатлари кўплаб қудратли давлатлар эътиборини ўзига тортмоқда.

Бинобарин, бугунги кунда Марказий Осиё мамлакатлари ҳалқаро муносабатларнинг янгича тизими таркиб топиши жараёнига нафақат жадал кириб борапти, айти пайтда бу жараёнларга ўз таъсирини ҳам ўтказяпти.

¹ БМТ низомининг 1-моддаси 1945й.

² 1975 йилги Умумевропа кенгаши яқунловчи акти.

Бунда икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар минтақага айрим геосиёсий кучларнинг жиддий эътибор билан қарашига сабаб бўлмоқда. Шу жумладан, танглик вазиятларининг юзага келишида ва сақланиб туришида асосий сабаб бўлувчи ички ва ташқи омилларни ҳам эътиборга олиш лозим¹.

Ички омиллар сирасига чегаравий келишмовчиликлар, сув ресурсларидан фойдаланиш борасидаги масалалар, экологик ва демографик муаммоларни киритиш мумкин.

Бундан ташқари, ҳозирги даврда Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигига хавф солаётган таҳдидларни асосан тўрт босқичга ажратиш мумкин:

Биринчи босқичда - диний ва сиёсий экстремизми, халқаро терроризми ва наркобизнес каби таҳдидлар.

Иккинчи босқичда - давлатлараро қарама-қаршиликлар, зиддиятларни киритиш мумкин. Булар, биринчи навбатда, минтақа давлатлари ўртасидаги чегараолди дарё сувларидан самарали фойдаланиш муаммолари, чегараларни делиминатсия қилиш билан боғлиқ ҳудудий масалалар ва этник зиддиятлар экологик, иқтисодий муаммолар ва бошқалар.

Учинчи босқичда - глобаллашув оқибатида минтақа давлатлари илғор босқичлар билан ривожланаётган технологик тараққиётдан ортда қолиб кетишларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тўртинчи босқичда - таҳдидларни бевосита геосиёсат билан боғланади чунки Марказий Осиё минтақаси инсоният ривожланишида, халқаро кучлар мувозанатида доимо муҳим рол ўйнаб келган².

¹ Жўраев Н. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ, 2004. – Б.219.

² Жўраев С., Саидолимов С., Абдуғаниева З. Халқаро Хавфсизлик —Т.: Академия, 2007. –Б.298.

Юқоридагиларга асосланиб, Марказий Осий минтақаси хавфсизлик муаммоларини шартли равишда қуйидаги туркумларга ажратган ҳолда ёритиш мумкин:

— хавфсизлик муаммолари бўйича минтақа давлатларини бирлаштирувчи ёки ажратувчи ички минтақавий омиллар;

— манбаси минтақадан ташқарида мавжуд бўлган, турли характерга эга ва минтақа давлатлари хавфсизлигига бевосита таҳдид солувчи омиллар;

— мавжуд таҳдидларни бартараф этишга қаратилган минтақавий ва глобал даражадаги интегарцион жараёнлар.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Марказий Осиё хавфсизлигига раҳна солиши мумкин бўлган ички минтақавий омиллар чегаравий келишмовчиликлар, сув ресурсларидан фойдаланиш борасидаги масалалар, экологик, этномаданий ва демографик муаммолар билан боғлиқ.

XX аср сўнгида жаҳон сиёсий харитасида амалга ошган серқирра жараёнлар Марказий Осиёда ҳам кескин ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Минтақада рўй бераётган ғоявий-сиёсий жараёнлар ва мафкуравий таҳдидлар ана шу ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир.

Маълумки, бугунги кунда Марказий Осиё минтақаси халқаро муносабатлар тизимида геосиёсий ва иқтисодий жиҳатдан янада муҳим аҳамият касб эта бошлади. Бу омил бир томондан Марказий Осиё давлатларининг ривожланишлари учун кенг имкониятлар яратса, иккинчи томондан бир қатор муаммоларни юзага келтиради. Шу нуқтаи назардан минтақа хавфсизлигини таъминлаш бугунги куннинг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда глобаллашув жараёнларининг ривожланиб бориши Марказий Осиё минтақасида хавфсизликни таъминлаш муаммоларини янада мураккаблаштирмоқда. Бунинг асосий сабаби минтақада янги кўринишдаги хавф ва таҳдидлар юзага келмоқда ва улар ўзининг кўлами жиҳатидан трансчегаравий аҳамият касб этмоқда. Бир сўз билан айтганда, Марказий

Осиё минтақаси хавфсизлигига нисбатан бошқа давлатлар томонидан бўладиган анъанавий ҳарбий таҳдидлар ўз аҳамиятини йўқотиб бормоқда ва унинг ўрнига трансчегаравий таҳдидлар юзага келмоқда.

Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш бугунги куннинг энг муҳим муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Зеро хавфсизликнинг таъминланиши ҳар бир мамлакат тараққиётининг асосий шarti ҳисобланади.

Шунингдек, ўзбекистонлик мутахассислардан Р.М.Алимовнинг фикрларига кўра, хавфсизлик нуқтаи назаридан Марказий Осиё минтақаси Афғонистон билан географик боғлиқликка эга бўлиб, бу ҳудуддан жуда кўп миқдорда гиёҳванд моддалар, қурол-яроғларнинг олиб ўтилиши ҳозирги даврда ҳам минтақа давлатлари барқарорлиги ва хавфсизлиги учун жиддий таҳдид бўлиб келмоқда¹.

XX асрнинг сўнгида Марказий Осиё минтақасида сиёсий ва иқтисодий соҳаларда юз берган кескин ўзгаришлар бу каби трансчегаравий таҳдидларнинг юзага келиши учун маълум даражада кенг имкониятлар яратди.

Жумладан, XX асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониш даври бўлди. Бу каби ўзгаришлардан ислом дини ҳам четда қолгани йўқ. Бу жараёнлар Марказий Осиё минтақасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Марказий Осиё минтақасидаги диний-сиёсий вазият таҳлили XX асрнинг 90-йиллари охирларидан бу ҳудудда диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” номли асарида бундай деб ёзган эдилар: “...Аниқ-равшанки, жаҳон жамоатчилиги... диний экстремизм ва фундаментализм каби кескин ҳодисалар муносабати билан хавфсираётгани кўзга ташланмоқда... Ҳозирги замон тарихида ана шу ўта кескин кўринишлар

¹ Алимов Р. М., Арифханов Ш. Р. И др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Т.: Шарк, 2002. – С. 9.

жиддий можароларни, зиддиятларни келтириб чиқариши, барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкин”¹.

Жаҳонда хавфсизликка таҳдид солаётган, ўзининг бу таҳдиди билан дунё жамоатчилигини ташвишлантираётган диний фундаментализм ва экстремизмнинг ўзи нима?

“Фундаментализм” – лотинча сўз бўлиб, ўзбек тилида “асос”, “пойдевор” деган маъноларни англатади.

Шу маънода олганда диний фундаментализм у ёки бу динни ўша дин пайдо бўлган дастлабки кўриниш ҳолатига қайтариш демакдир. Бу қондани исломга нисбатан қўлласак, ислом фундаментализми дейилганда бугунги исломни у пайдо бўлган VII асрдаги ҳолатига қайтаришга уриниш тушунилади. Фундаментализм – ақидапарастлик деб ҳам аталади.

Исломни VII аср ҳолатига қайтариш асло мумкин эмас. Дунёвий давлат ўрнига Ислом давлати ҳам тузиш мумкин эмас. Шунингдек, жаҳон фани давлат фақат дунёвий бўлиши кераклиги, диний давлат тараққиётга олиб келмаслигини исботлаб берган.

Фундаменталистлар ҳам буни яхши тушунадилар. Бироқ, уларнинг мақсадлари ҳокимиятни қўлга киритиш бўлганлиги учун, ўз режаларидан воз кечмайдилар. Тинч йўл билан ҳокимиятни қўлга киритиш мумкин эмаслигини яхши англаганликлари учун улар курашнинг кескин йўлини – экстремистик йўлини танлаганлар.

Бугунги кунда диний экстремизм ва терроризм дунё давлатлари хавфсизлигига салбий таъсир кўрсатувчи асосий таҳдидлардан бири ҳисобланади.

Шу тариқа экстремизм ҳозирги вақтда тинчликни хавф остида қолдирувчи, жамият ҳаётидаги сиёсий барқарорликка таҳдид солувчи омилга

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт ҳафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б.34.

айланди. Ақидапарастлик кўринишлари фақат ислом динигагина хос хусусият эмас. У дунёдаги бошқа динларга ҳам хосдир.

Дунёда ислом ақидапарастлигининг қатор диний-сиёсий оқимлари мавжуд. Марказий Осиё минтақасида улардан асосан иккитаси – “вахҳобийлик” ва “хизбут-тахрир” гуруҳларининг фаолиятини кузатиш мумкин¹.

Ҳозирги вақтда Марказий Осиё аҳолисининг асосий қисми ислом динига эътиқод қилади. Лекин шунга қарамасдан, бугуги кунда минтақа аҳолиси

дунёнинг бошқа мусулмон мамлакатларида мавжуд бўлган ислом динининг сиёсийлашган кўринишда амалда бўлишидан манфаатдор эмас. Шу вақтга қадар минтақада диний асосда келиб чиққан у ёки бу кўринишдаги қарама-қаршиликлар юзага келмаган. Бу Марказий Осиёда диний бағрикенгликнинг юқори даражада эканлигидан гувоҳлик беради ва минтақада тинчлик ва барқарорликнинг таъминланишига имкониятлар яратади.

XX асрнинг 80-90-йилларида бутун дунёда диний омилнинг фаоллашуви собиқ советлардан кейинги маконда ҳам ўз аксини топди. Бу давр жамият тараққиётида, бир жиҳатдан, диний эътиқоднинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги табиий мавқеи тикланаётган, иккинчи томондан, мазкур асосда айрим мавкуравий зиддиятлар туғилиши вақти бўлди.

Марказий Осиёдаги республикалар ўз мустақиллигига эришиши ва унинг мустаҳкамланиши даврида “ислом омили” “ислом уйғониши”, “қайта исломлашиш”, “ислом феномени” каби иборалар тобора кўпроқ ишлатилиб, бу ҳол уларнинг беқиёс фаоллашувини ўзида акс эттирди. Бунга сабаб собиқ совет давлатининг мавкуравий тасаввурлари ва қадриятларининг емирилиб, муайян вақт давомида ҳосил бўлган маънавий бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи бўлди. Коммунистик мафкуранинг маънавий жиҳатдан қашшоқ бўлиб, ўзига

¹ Жўраев У. Т., Саиджонов Й. С. Дунё динлари тарихи. – Т.: Тошкент ислом университети. ,2001. –Б. 140.

хос мутаассибли ва муайян миллатлар манфаатларига қарши қаратилганлиги шўро ҳокимиятидан кейин бу ҳудудда диний фундаментализм учун қулай шароит туғдирди.

Собиқ иттифокдаги ҳукмрон партиянинг намоёндалари диний жамоаларни халқларнинг ақл-идрокини эгаллаш учун курашда ўзларининг рақиби деб ҳисоблаши диннинг чекиниши ва ҳатто унинг муайян маънодаги муҳолиф кучга айланишига олиб келди. Диннинг доимий таъқиб остида бўлиб келгани, ислом дини энг салоҳиятли уламоларининг қатағон қилиниши, минглаб масжид ва мадрасаларнинг бузиб ташланиши диний таассубни йўқотишга эмас, балки унинг илдизларини озиклантирувчи хатарли омилларнинг кучайишига олиб келди. Миллатлар орасида ўзликни англаш туйғуси этник жиҳатдан насл-насабини излашга интилиш кучайди.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Марказий Осиёда ислом динининг сиёсийлашлаган кўринишда бўлиши минтақадаги сиёсий вазиятни беқарорлаштириш билан бирга ислом дини ўзида мужассамлаштирган ҳақиқий қадриятлардан узоқлашишга олиб келади. Лекин сўнги вақтларда бир қатор чет эллик мутахассислар ва турли хил “ҳуқуқни ҳимоя қилувчи” ташкилотлар Марказий Осиёда давлат ва жамият дунёвий кўринишда эканлигига кам аҳамият бермоқда. Бундан ташқари минтақа давлатлари, жумладан Ўзбекистоннинг диний экстремизм ва фундаментализмнинг ғоявий асоси бўлган сиёсийлашган ислом динининг юзага келишига йўл қўймаслик ва уни олдини олишга бўлган уринишлари улар томонидан инсон ҳуқуқлари ва демократия тамойилларига мос эмас деб баҳоланмоқда.

Бугунги кунда Марказий Осиёда юзага келган вазият минтақада, энг аввало, Афғонистон ва унинг атрофида XX асрнинг 70-йилларида бошланган геосиёсий ўйинларнинг оқибатлари ҳисобланади.

Шу билан бирга бугунги кунда экстремизм ва терроризм ўртасида уларнинг фарқларини аниқлашга имкон берувчи аниқ чегарани ўтказиш эҳтимолдан узоқ. Масалан, бир қанча йиллар давомида диний-экстремистик

ташкilot сифатида таснифланган Ўзбекистон Ислom Ҳаракати бугунги кунда террорчи гуруҳ сифатида фаолият олиб бормoқда.

1990-1991 йилларда собиқ Совет Иттифоқи тарқалганидан сўнг бу ҳудудда ғоявий бўшлиқ юзага келганлиги сабабли бу муаммо янада муҳим аҳамиятга эга бўла бошлади. Ислom экстремистик ташкilotларининг аъзолари минтақа давлатларидаги дунёвий ҳoқимият тизимини йўқ қилишга қаратилган диний-экстремистик кўринишдаги адабиётларни тарқата бошлади. Улар томонидан тарқатилган ғоялар аҳолининг маълум қатламлари орасида кенг оммалаша бошлади ва ўзарo қарама-қаршиликларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

2001 йилнинг 11 сентябрида содир этилган террорчилик ҳаракатларидан сўнг Марказий Осиёдаги сиёсий вазият ўзгарди. Жумладан, Афғонистон ҳудудидаги Ўзбекистон Ислom Ҳаракати томонидан юзага келиши мумкин бўлган таҳдидлар ўз аҳамиятини йўқотди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Ислom Ҳаракати террорчи ташкilot сифатида кенг кўламли ҳарбий ҳаракатлар ўтказиш имкониятига эга эмас. Лекин бу ташкilot томонидан минтақа хавфсизлигига бўладиган таҳдидлар тўлиқ бартараф этилмаган.

Марказий Осиё ва дунёдаги сиёсий вазият ўзгарганлигига қарамасдан бир қатор ислom давлатлари Ўзбекистон ва минтақадаги бошқа мамлакатларда ўзларининг ислom динини сиёсийлаштиришга бўлган уринишларини давом эттирмоқда. Бу борада мутахассислардан Р. М. Алимов таъкидлаганидек, диний экстремизмнинг ғоявий раҳбарлари Марказий Осиёда ноанъанавий диний гуруҳлар ва оқимларни шакллантиришда Ўзбекистон қаршилиқ кўрсатувчи асосий давлатлардан бири эканлигини эътироф этишмоқда¹.

Марказий Осиё хавфсизлигини таъминлашда бу ерда мавжуд бўлган диний-экстремистик кайфиятдаги “Ҳизб ут-Таҳрир” гуруҳлари янада

¹ Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарқ, 2005. – С. 133.

мураккаб муаммоларни юзага келтиради. Бу ташкилот Марказий Осиёдаги сиёсий режимни йўқ қилишга ва бу ерда ягона ислом халифалигини ташкил этишга ҳаракат қилмоқда. Бу ташкилот Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистондан ташқари яна дунёнинг 30 дан ортиқ мамлакатларида жумладан, Эрон, Ироқ, Жазоир, Судан, Яман, Покистон ва Афғонистон каби давлатларда фаолият олиб бормоқда. “Ҳизб ут-таҳрир” вакиллари Буюк Британия ва Покистонда Ташкилот номидан ўз қарашларини баён этади.

Америкалик мутахассислардан Ариэль Коэн “Ҳизб ут-таҳрир” ташкилотининг фаолият усуллари билан ленинчиларнинг стратегия ва тактикалари ўртасида кўплаб умумий ўхшашликлар борлигини эътироф этган. Жумладан, уларнинг мафкураси ва кураш усулларини ўзаро тенглаштириш мумкин¹.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки “Ҳизб ут-таҳрир” ташкилотининг Марказий Осиёдаги фаолияти фақат Ўзбекистон билан боғлиқ ҳодиса эмас. Бу ташкилотнинг Қозоғистон ва Қирғизистон давлатларида ҳам фаол ҳаракатларини кузатишимиз мумкин. Қирғизистон Республикаси ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг огоҳлантиришларига қарамасдан, ўзининг “демократик мамлакат” мавқеини сақлаб қолиш мақсадида бу давлат “Ҳизб ут-таҳрир” ташкилотининг фаолиятига қарши кескин чоралар кўришдан сақланмоқда. Расмий маълумотларга кўра Қирғизистон Республикасида ташкилотнинг 5,8 минг аъзоси борлиги аниқланган.

Умуман олганда, Марказий Осиёда диний-экстремистик кайфиятдаги бу каби гуруҳлар фаолияти минтақа хавфсизлигини таъминлашда янада мураккаб муаммоларни юзага келтиради.

Маълумки, Марказий Осиё ва бутун дунёда диний экстремизм ва халқаро терроризм муаммоси гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланиши билан кўп томондан боғланган. Бугунги кунда халқаро терроризм асосан

¹ Ўша жойда –Б.135.

гиёҳванд моддалар савдоси асосида молиялаштирилмоқда. Жумладан, расмий маълумотларга кўра Ўзбекистон Ислом Ҳаракати Марказий Осиёда фаолият олиб бориш учун халқаро террорчи ташкилотлардан 400 минг АҚШ доллари миқдорида маблағ олган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, дастлаб бу гуруҳлар ўзларининг гиёҳванд моддалар савдосига алоқадорлигини яширган бўлса, ҳозирги кунда гиёҳванд моддалар бошқа диндаги кишиларга етказилиши ва олинадиган даромад уларга қарши кураш учун ишлатилишини эътироф этишмоқда.

Марказий Осиёда ноанъанавий диний гуруҳларнинг шаклланиши бир томондан кўп йиллар давомида Афғонистонда юзага келган мураккаб вазият билан боғлиқ. Бундан ташқари Афғонистондаги шароит халқаро террорчи ташкилотларни молиялаштириш учун гиёҳванд моддалар етиштириш ва уларни экспорт қилишда кенг имкониятлар яратади. Ҳозирги вақтда бу маҳсулотларни Афғонистондан Европага етказиб беришда Марказий Осиё йўналишининг аҳамияти ортиб бормоқда. Сўнгги 10 йилликда Ўзбекистон божхона хизмати томонидан умумий миқдори 30 тоннадан ортиқ гиёҳванд моддалар ва уларни тайёрлашда фойдаланиладиган маҳсулотлар ушлаб қолинган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги гиёҳванд моддалар назорати бўйича Миллий ахборот-таҳлилий марказининг маълумотларига кўра, Афғонистонда гиёҳванд моддалар етиштириладиган ҳудудлар 2005 йилга келиб 2004 йилга нисбатан 30% га кўпайган ва уларнинг умумий майдони 120 минг гектарга етган. 2005-2006 йилларда бу майдонлар

яъни, дунёда етиштириладиган гиёҳванд моддаларнинг 85% ни ташкил этади. Афғонистонда ишлаб чиқарилаётган гиёҳванд моддаларнинг 24% дан кўп қисми “Шимолий йўналиш”, яъни Марказий Осиё ҳудудлари орқали олиб ўтилади¹.

¹ Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Т.: Академ-Хизмат, 2007. – С. 105.

Шу билан бирга Афғонистонда ўзаро курашларнинг давом этаётганлиги ва кучли ҳукуматнинг мавжуд эмаслиги гиёҳванд моддалар ишлаб чиқаришга кенг имконият яратмоқда. Сўнгги икки йил давомида гиёҳванд моддалар етиштириладиган майдонлар 9-10 марта ортиганлигини кузатиш мумкин. Бу маҳсулотларни тайёрлаш мамлакатнинг 32 та провинциясидан камида 24 тасида йўлга қўйилган. Бу борада мутахассислардан Р. М. Алимовнинг фикрларига кўра, Афғонистонда ишлаб чиқариладиган гиёҳванд моддаларнинг 90% дан кўп қисми асосан 5 та провинция ҳиссасига тўғри келади. Улар Гильменд (38%), Нангарҳар (30%), Бадахшон (9%), Урузган (7%), Қандаҳор (5%) провинциялари ҳисобланади ¹.

Қийин ижтимоий-иқтисодий вазият ва афғон халқининг яшаш шароитида муқобил манбаларнинг йўқлиги Афғонистонда гиёҳванд моддалар савдосининг ривожланишига шароит яратади. Афғонистон ҳукуматининг гиёҳванд ўсимликларни етиштиришни қатъий ман қилишига қарамасдан мамлакатда жуда кўплаб плантациялар сақланиб қолмоқда. Бир гектар майдонда етиштирилган таркибида гиёҳванд моддалар бор ўсимликлар буғдойга қараганда афғон деҳқонига 10 баробар кўп фойда келтиради³³.

Шу сабабли Афғонистон яқин келажакда ҳам гиёҳванд моддаларни етказиб берувчи асосий ҳудудлардан бири бўлиб қолишини эътироф этиш лозим.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Афғонистонда барқарорликнинг таъминланиши фақат гиёҳванд моддалар ишлаб чиқарилаётган ҳудуд атрофида “хавфсизлик зонаси”ни ташкил этиш, жазолаш ва бошқа шу каби маъмурий чора-тадбирларни кучайтириш билан боғлиқ эмас. Бу муаммони биринчи навбатда Афғонистон иқтисодиётини чуқур таркибий ўзгартириш, аҳолини иш билан таъминлаш ва бошқа шу каби вазифаларни амалга ошириш билан ҳал этиш мумкин.

¹ Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарқ, 2005. – С. 143.

Марказий Осиёда хавфсизликни таъминлашга салбий таъсир кўрсатувчи трнсчегаравий таҳдидлардан яна бири бу – минтақада ноқонуний қурол-яроғ савдоси билан боғлиқ бўлган муаммолардир. Марказий Осиёда бу каби таҳдидларнинг келиб чиқиш сабаблари минтақада узок йиллар давомида шаклланган сиёсий вазият билан кўп жиҳатдан боғлиқ.

Умуман олганда, Марказий Осиёда ноқонуний қурол-яроғларнинг тарқалиши минтақа хавфсизлигига таъсир кўрсатувчи асосий таҳдидлардан бири бўлиб қолади. Бу омил минтақадаги оддий берқарор вазиятни кенг кўламли қарама-қаршиликларга ўзгаришига сабабчи бўлиши мумкин.

Марказий Осиё минтақасидаги хавфсизликка таъсир кўрсатувчи омиллардан экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган муаммолар алоҳида аҳамиятга эга.

Мутахассислардан Р. М. Алимовнинг фикрларига кўра, бугунги кунда Марказий Осиё минтақасидаги асосий экологик муаммолар сифатида қуйидагиларни эътироф этиш мумкин:

- чўл ҳудудларининг кенгайиши ва тупроқ таркибининг ўзгариши;
- сув ресурсларининг ифлосланиши ва камайиши;
- радиация таъсирида атроф-муҳит ва атмосферанинг ифлосланиши;
- табиатда биологик хилма-хилликнинг кескин камайиши;
- Орол денгизи билан боғлиқ бўлган муаммолар¹.

Марказий Осиёдаги асосий экологик хавфлардан бири бу Орол денгизи билан боғлиқ бўлган муаммолардир. Орол денгизи муаммоси узок ўтмишга бориб тақалади. Лекин бу муаммо сўнгги ўн йилликлар мобайнида хавфли даражада ортди. Марказий Осиёнинг бутун ҳудуди бўйлаб суғориш тизимларини жадал суръатда қуриш кўплаб аҳоли пунктларига ва саноат корхоналарига сув бериш бу муаммонинг юзага келишига сабаб бўлди. Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди.

¹ Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.:Шарқ, 2005. – С. 148.

Умуман олганда, бугунги кунда Марказий Осиёда минтақасида мавжуд бўлган таҳдидларга қарши кураш, уларни бартараф этиш, шунингдек, хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш минтақада дарлатлари олдида турган муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга бу муаммоларни бартараф этиш минтақадаги барча мамлакатларнинг истикболини ҳам белгилаб беради.

2-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА БУЮК ДАВЛАТЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИ

2.1. Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда икки томонлама муносабатларнинг аҳамияти

Марказий Осиё давлатларининг геостратегик мавқеи ва табиий ресурсларга бойлиги бошқа давлатларнинг қизиқишини юзага келтиради. Бу ҳақида А.Тажубаев: «Бугунги кунда Марказий Осиё глобал ва регионал таъсирга эга давлатларнинг, халқаро маънавий, иқтисодий структураларнинг кураш майдонига айланиб бормоқда. Бу минтақанинг нефть, газ ва бошқа минераль хом-ашё ресурсларига бойлиги билан боғлиқ», - деган фикрни билдиради ¹.

Айниқса, мазкур минтақада Россия таъсирининг ортиб бораётганлигини таъкидлаш ўринли. Шу боис, МДХ доирасида Россия Федерацияси манфаатларини кузатиб бориш, ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, мазкур минтақа, биринчидан, Россияга яқинлиги, иккинчидан, Россия товарлари ва технологиялари учун имкониятлари кенг бозорлиги, учинчидан, унда йирик транспорт-коммуникацион тизимларнинг ўтганлиги ва истиқболда улар сони ва салмоғининг ўсиши эҳтимоллари мавжудлиги, тўртинчидан, минтақа давлатларининг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ва бошқа шу каби ташкилотларга (Божхона иттифоқи, КХШТ, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти) аъзоликлари, бешинчидан, Россия наздида минтақада кўп сонлик «россияликлар» ёки русийзабонлар истиқомат қилишлари, шунингдек, глобал ва минтақа хавфсизлиги масалалари билан боғлиқ. Қолаверса, бугунги кунда тобора долзарблик аҳамият касб этаётган ёқилғи энергетик қувурлар инфратузилмаси устидан назорат ўрнатиш ҳам юқоридаги масалалар қаторидан ўрин олади.

¹ Тажубаев А. Россия и Центральная Азия // Международная жизнь. 1999. №3. – С. 101.

Россия ва Ўзбекистон ўртасида ҳарбий ҳамкорлик борасида маълум ҳуқуқий база яратилган. Иттифоқчилик муносабатлари ҳақидаги шартномада томонлар эришилган амалдаги шартномалар юзасидан юқори даражадаги ҳарбий ва ҳарбий-техникавий ҳамкорлик қилишни ҳисобга олган ҳолда, курулли кучларни модернизация ва ислоҳ қилиш, уларни замонавий куруллар ва ҳарбий техника билан таъминлаш, уларнинг жанговорлигини ошириш борасида яқиндан ҳамкорлик қилишлари белгилаб қўйилган¹.

Россия учун ҳарбий ҳамкорлик Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти (КХШТ) билан бевосита боғлиқ бўлиб, Москва Ўзбекистоннинг бу ташкилотга қайта қўшилишидан манфаатдор бўлган. «Биз Ўзбекистонни КХШТ ишида кенг қамровли иштирок этиш учун қайтишини кутмоқдамиз. Биз КХШТ янада жадалроқ, фаолроқ бўлишини ва иштирокчи давлатлар муаммоларига тезда муносабат билдира олишлари ҳоҳлаймиз, лекин буларнинг барчаси фақатгина умумий ҳатти-ҳаракатлар натижасида амалга оширилиши мумкин» деб таъкидлаб ўтган².

Бизга маълумки, Ўзбекистон Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти (КХШТ)дан 1999 йилда чиқиб кетган эди. 2006 йил феврал ойи бошидаги КХШТнинг бош котиби Н.Бордюжанинг Тошкентга қилган расмий ташрифи чоғида: «Ташкилот Ўзбекистонни Марказий Осиё хавфсизлик тизимининг қудратли элементи сифатида кўради. Ўзбекистонда кучли махсус хизматлар ва жанговор армия мавжуд. Биз Марказий Осиёдаги хавфсизлик муаммоларини Тошкентсиз ҳал қилиб бўлмаслигини тушунамиз», - деди³.

Икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг кенг қамровлигини таъминлаш мақсадида икки давлат ҳукуматлари муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашга асосий эътиборни қаратмоқдалар. Россия ва

¹ Договор о союзнических отношениях между Российской Федерации и Республикой Узбекистан. Статья 9.

² Грызлов Б. «Вести». 20.02. 2006.

³ Матвеев А. Ташкент для России - город хлебный. Москва настойчиво зовет Узбекистан в ОДКБ
//<http://www.centrasia.ru>. 22 - 28 февраля 2006 года.

Ўзбекистон ўртасидаги 1999 йил 11 декабрда имзоланган «Россия Федерацияси ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳарбий ва ҳарбий-техникавий соҳалардаги кўп томонлама ҳамкорликни кучайтириш тўғрисида»ги шартнома ва икки давлат ўртасидаги 2004 йил 16 июнда имзоланган «Россия Федерацияси ва Ўзбекистон ўртасидаги стратегик ҳамкорлик тўғрисида»ги шартнома ва нихоят 2005 йил 14 ноябрда имзоланган «Россия Федерацияси ва Ўзбекистон ўртасидаги иттифоқчилик муносабатлари тўғрисида»ги шартнома икки давлат ўртасидаги ҳамкорликни янги босқичга кўтарди. Учрашув давомида яна икки ҳужжат имзоланди. Улар, Россия Федерацияси наркотик моддалар айланмаси назорати Федерал хизмати ва Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар Вазирлиги ўртасида наркотик воситалар ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишини назорат қилиш тўғрисидаги келишув ва Россия Федерацияси савдо-ишлаб чиқариш палатаси ва Ўзбекистон Республикаси савдо-ишлаб чиқариш палатаси ўртасида ҳамкорлик тўғрисида келишувдир. 2005 йил май ойидаги Андижон воқеалари иштирокчиларининг ғарб томонидан қўллаб қувватланиши ва ҳимоя қилиниши Ўзбекистон ҳукуматини, бу воқеаларга ҳаққоний баҳони берган ва ўзбек ҳукумати ҳатти-ҳаракатларини қўллаб қувватлаган Россия билан янада яқинлашишларига сабаб бўлди.

Биринчи яқинлашишларлар шундоқ кўзга ташланади: Ўзбекистон Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамияти (Россия иқтисодий манфаатларини ифодаловчи)га аъзо бўлди, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг тўлақонли иштирокчисига айланди, шунингдек, у ГУУАМдан (Россияга қарши йўналтирилган) чиқиб кетди ва ўз ҳудудидан чет эл ҳарбий контингентини чиқариб юборди.

Ўзбекистоннинг ЕврОсИХга қўшилишини кўпчилик мутахассислар ва экспертлар томонидан юқори баҳоланаётганлиги бежиз эмас. Чунки бу ташкилот бошқа ташкилотлардан ўзининг реал фаолияти билан ажралиб туради. Масалан, МДХ доирасида бир қанча ҳужжатлар имзоланган бўлиб

улар яхши ишламайди. Охирги йилларда ЕврОсИХнинг фаолияти сифат босқичига кўтарилган бўлиб, ҳозирда эркин савдо ҳудуди амал қилмоқда. Бу масала ишчи кучининг ЕврОсИХ доирасида эркин ҳаракатланишига имкон яратиб, ташкилотнинг тадрижий ривожланишини таъминлаб беради.

Россия Президенти В.Путин ЕврОсИХнинг мажлисини (2006 йил 25 январь Санкт-петербург) юқори баҳолади. «Ўйлайманки, бу сафарги саммит муҳим бўлиб, кун тартибидаги масалалардан ҳам буни англаш мумкин. Аввалам бор, Ўзбекистоннинг ЕврОсИХга кириши ва умуман, Марказий Осиё Ҳамкорлик ташкилотининг Евроосиё Иқтисодий Ҳамжамиятига интеграциялашувидир»¹.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов ўз ҳамкасбларини ишонтириб, Тошкентнинг ЕврОсИХга кириши «бутун ташкилотнинг ва собиқ Иттифок ҳудудидаги интеграцион жараёнларнинг ривожланишига катта туртки бўлади»² деб таъкидлаган. Шунингдек, ЕврОсИХ бош котиби Григорий Рапота эса, Марказий Осиёдаги энг кўп аҳоли яшайдиган Ўзбекистоннинг мазкур ташкилотга кириши умумий бозорни кенгайтиришини таъкидлади.

Ҳар йили Ўзбекистондан Россияга 300 минг тонна қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорт қилинади. Бу Ўзбекистонда етиштириладиган йиллик маҳсулотларнинг учдан бирини ташкил қилади. Ўзбек маҳсулотларининг ташиш учун нархларнинг пасайтирилиши, Россия бозоридаги қишлоқ хўжалик ва боғдорчилик маҳсулотларининг 35-40%га кўпайишга олиб келади. Шунингдек, Россия корхоналари 300 минг тоннагача ўзбек пахтасини жаҳон бозоридан анча паст нархда сотиб олмоқда. Бу эса мамлакатда 2005 йилда етиштириладиган пахтанинг қарийб учдан бирини ташкил қилади. Темир йўл тарифининг пасайтирилиши эса, бу маҳсулотнинг нархини янада пасайишига олиб келади. 2005 йил феврал ойидан Ўзбекистоннинг Евроосиё

¹ Тругубов И. Ўзбекистан влился в ряды ЕврАзЭС // <http://www.utro.ru>. 26.01.2006.

² Тругубов И. Ўзбекистан влился в ряды ЕврАзЭС // <http://www.utro.ru>. 26.01.2006.

Иқтисодий Ҳамжамиятига кириши, божсиз савдони амалга ошириш имкониятини беради.

«Россия темир йўллари» ОАЖ 1 март 2006 йилдан бошлаб Ўзбекистондан Россияга олиб келинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини музлаткичли вагонларда ташиш тарифини 50%га камайтирди. Ўзбекистон темир йўллари раҳбарияти ва россиялик экспертларининг фикрича, Ўзбекистондан Россияга олиб бориладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларига қўйиладиган темир йўл тарифларининг камайтирилиши, экспорт қилинадиган маҳсулот миқдорини қарийб икки баробарга ва Россиядаги бу маҳсулотларнинг нархини 15% - 20%га пасайтириши мумкин. Шунингдек, мана шундай имтиёз ўзбек пахтасига нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин¹.

Ўзбекистон парламентининг юқори палатаси Сенатнинг бешинчи қўшма мажлисида (24 феврал 2006 йил) Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги иттифоқчилик алоқалари ҳақидаги шартномани ратификация қилди. Сенатнинг ташқи сиёсий масалалар бўйича қўмита раиси Содиқ Сафоевнинг айтишича, шартнома ратификацияси Ўзбекистон ташқи сиёсати ва умуман бутун минтақа учун муҳим бўлиб, у икки давлатнинг умумий мақсади ва сиёсати йўналишини ўзида ифода этади. Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларнинг сифат даражасига кўтарилиши, икки давлат ўртасидаги тарихий ривожланишнинг давоми ва 2000 йилдан буён давом этиб келаётган муносабатлар ривожини бўлиб, мазкур шартноманинг имзоланишига олиб келди².

Умуман олганда, иттифоқчилик муносабатлари ҳақидаги шартноманинг имзоланиши Ўзбекистон ва Россия алоқалари тарихидаги олий даражадаги сиёсий муносабатларнинг юқори даражаси бўлиб, янги муҳим даврни бошлаб берди. Бу бизга Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар юқори савияда олдинга кетаётганидан далолат бериб, икки

¹ Продукты из Узбекистана станут в России дешевле // Агентство национальных новостей. 22.02.2006.

² Сафоев С. Узбекистан ратифицировал договор о союзнических отношениях с Россией // <http://www.rtr-vesti.ru>. 25.02.2006.

давлатнинг ва ундаги халқларнинг стратегик манфаатларига тўла мос келаётганлигига ишонч уйғотади ва иттифоқчилик муносабатларини истиқболи эканлигини кўрсатади.

Геосиёсий нуқтаи назардан, Марказий Осиё минтақаси стратегик муҳим минтақа ҳисобланиб, унда халқаро муносабатлар иштирокчиларининг манфаатлари кесишади. Улар глобал масштабдаги Россия, Хитой ва АҚШ бўлиб, минтақавий даражада Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, шунингдек, халқаро ташкилотлар БМТ, НАТО, ЕХҲТ ва бошқалардир. «...биз Россия, Хитой ва Ҳиндистоннинг, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг бир-бирига мос келмайдиган манфаатлари юзага чиқадиган минтақанинг бир қисмимиз. Аслида шаклланиб келаётган, лекин жуда куч-қудратли, ХХІ қиёфасини шубҳасиз белгилаб берадиган бу куч марказлари ана шу минтақада ўз манфаатларини излайди»¹.

Собиқ Иттифоқ ва жаҳон сиёсий майдонидаги икки қутбли тизимнинг барҳам топиши, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон давлатларини ўз ичига олган Марказий Осиё минтақасида тамоман янги геосиёсий вазият шакллана бошлади. Бу эса, ҳозирги кунда Марказий Осиёдаги бир қатор жаҳоннинг буюк давлатлари манфаатлари тўқнашувининг кучайиб кетишига сабаб бўлди.

Минтақа давлатларининг ташқи ва ички сиёсати, уларнинг халқаро майдондаги йўналишлари кўп жиҳатдан бу минтақадаги кучлар балансига боғлиқ бўлиб қолди.

Марказий Осиё минтақасида таъсир доирасини кенгайтириш учун геосиёсий кураш кўп жиҳатдан транспорт йўлаклари муаммоси билан боғлиқ бўлиб, бу жараёнда ғарбнинг манфаати Россия ва Эрон ҳудудларини четлаб ўтиш билан боғлиқдир. Бунда асосан, геосиёсий таъсир ўтказиш йўллари

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 12.

ҳисобланган транспорт йўлаклари ва труба йўли тизимларини қуриш чизмалари ҳақида гап боради¹.

1991 йилдан бошлаб, Марказий Осиёдан ташқи бозорга чиқиш транспорт йўлакларини қуриш лойиҳаларидан бир қанчаси пайдо бўлди. Қарийб барча географик йўналишлар, хаттоки уруш кетаётган Афғонистонни ўз ичига олган йўллар ҳам тавсия этилди². Хусусан, Ғарбий Қозоғистондан Хитойгача 3,5 минг километр узунликдаги труба йўлларини қуриш лойиҳаси ҳам пайдо бўлди.

Шунингдек, 1996 йил май ойида Эронда «Машхад-Серахс-Теджен» узунлиги 320 километрлик темир йўл қуриб битказилди ва натижада Хитойдан Европага, Марказий Осиё орқали тўғридан – тўғри темир йўл орқали алоқа қилиш имконияти туғилди. Эронлик мутахассисларининг ҳисоблашича, мамлакат орқали ўтган бу йўл у ердан Форс кўрфази портларига ҳар йили 1 млн. йўловчи ва қарийб 10(истикболда 30) млн. тонна юкни ташиш имкониятига эга³.

1998 йилга келиб, Эрон ўз ҳудуди орқали қозоқ нефтини Форс кўрфази райониға олиб чиқиш йўлини қуриш лойиҳасини тавсия этади. Бу АҚШни қаттиқ хавотирға солди ва улар ўз иттифоқдоши Туркия билан, Россия ва Эрон транспорт йўлларини қурилишиға қарши туришға ҳаракат қилдилар⁴. 90-йилларнинг ўрталарига келиб, Туркманистондан Туркияға Каспий денгизи ортидан газ қувурларини ўтказиш ва нефт қувурларини Қозоғистондан Каспий денгизи, Озарбайжон ва Грузия орқали Туркияға олиб боровчи йўлларни қуриш лойиҳаси пайдо бўлди. Иккинчи лойиҳа кейинчалик Баку-

¹ Ломагин Н. Новые независимые государства как сфера интересов России и США // «Pro et Contra». Том-5. №2. Весна 2000. –С. 67.

² Изоҳ: АҚШнинг UNOCAL компаниясининг Туркманистондан Покистонга газ қувурларини қуришни назарда тутган 1,9 млрд. долларға тенг бўлган лойиҳа бўлиб, Туркманистондаги Маридаи Кушқу орқали Афғонистоннинг Хирот шаҳридан Покистоннинг Мўлтон шаҳригача. Агар бу лойиҳа амалға ошганда ва Ҳиндистон томонға ҳам олиб борилганда лойиҳанинг қиймати 2,5 млрд. долларға ортиши ҳам мумкин эди. Бу лойиҳа 1998 йил Афғонистондаги фуқаролик урушини «Толибон» ҳаракати орқали ҳал қилиб бўлмаганидан сўнг бекор қилинди.

³ Фёдорова И.Е. Отношение Ирака и США в середине 90 –х гг. // Исламская Республика Иран в 90-е годы. – М.: Наука, 1998. – С.87.

⁴ Известия. 10. 09. 1998.

Жейхан труба йўли ғоясига айланди (америкаликлар уни асосий экспорт труба йўли деб номлашган) ва Буюк Ипак йўлини тиклаш ғояси шаклида мафкуравий тус олди. ХХІ асрдаги энг катта йўл ТРАСЕКА 1998 йил сентябрда Бакудаги 35 давлат ва ҳукумат раҳбарлари иштирок этган халқаро конференцияда қабул қилинди.

Ғарб учун жуда фойдали бўлган йўл қурилишига қаршилик қилиш учун Россия ҳам, Эрон ҳам Каспий денгизининг ҳуқуқий мақомини ҳал этилмаганлигидан фойдаландилар. Маълумки улар бошида Каспийни ички хавза (кўл) деб тан олиш ва ундаги табиий бойликлардан биргаликда фойдаланишга чақирдилар. Бироқ, 1998 йил апрелда Россия Қозоғистон билан келишувга борди ва «Каспийнинг шимолий қисми тубини бўлиш ҳақида»ги шартномани имзолади¹. Бу эса икки давлатнинг ҳам манфаатларига мос келарди.

Шу тариқа, сув ва биоресурслардан фойдаланиш ҳамкорликда амалга ошириладиган бўлди. Бу шартнома Эрон ва Озарбайжонда норозиликни келтириб чиқарди.

Бундай ҳолда Эроннинг эътирозини тушуниш мумкин эди. Бироқ, доимо Каспийни бўлиш ғоясини илгари суриб келган Бакунинг реакцияси ҳайратланарли бўлди². Унинг бу шартномага қарши чиқишининг асосий сабаби, шартнома Россия ва Қозоғистонга Каспий шельфига ишлов бериш имконини берарди. Қозоғистон билан ҳамкорликдаги Каспий сувларига эгалик қилиш, Москвага Каспийдан ўтиши мумкин бўлган барча труба йўллариға вето қўйиш ҳуқуқини берарди.

Марказий Осиёдаги жараёнларға таъсир этувчи асосий омиллардан яна бири, жаҳоннинг ва минтақавий буюк кучларнинг ташқи сиёсатдаги фаоллигидир. Минтақадаги стратегик рақобатнинг кучайиши янги қарама-

¹ Деловая неделя. 24. 04. 1998.

² Москаленко В. Пакистан – курс на Центральную Азию // Восток (Oriens). 1996.- С.82.

қаршиликларни келтириб чиқариб, улар нафақат ғоявий, балки геосиёсий ва геоиқтисодий асосга ҳам эгадир.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, бундай интилишлар минтақадаги «Катта ўйин» (Great game)нинг қайта жонланишига олиб келиши мумкин. Зеро, ҳозирги босқичда бу кучларнинг асосий геосиёсий мақсади Евроосиёнинг марказий ҳудудлари устидан назоратни таъминлаш бўлса, геоиқтисодий жиҳатдан минтақадаги табиий ресурслар ва транспорт алоқалари устидан назоратни ўрнатишдир.

Юқорида қайд қилинган давлатлар Марказий Осиё минтақасига нисбатан маълум тамойилларга асосланадилар. Шундай тамойиллардан бири «геосиёсий минтақавийлик»¹ тамойили бўлиб, бу тамойил бутун Марказий Осиё минтақасини умумий сиёсий ва иқтисодий манфаатларга эга бўлган ягона геосиёсий борлиқ, ҳудуд сифатида қарашга имкон беради.

Ҳозирги кунга келиб, минтақада геосиёсий манфаатга эга бўлган, ўз таъсирини тобора кенгайтириб бораётган давлатлардан бири Россия Федерациясидир. Тарихан бу ҳудуд Россия таъсирида бўлиб, мустақилликнинг илк йилларида минтақага нисбатан унинг аниқ стратегиясининг бўлмаганлиги, ички муаммолари билан банд бўлганлиги, Марказий Осиё минтақасига бошқа геосиёсий кучларнинг кириб келишига сабаб бўлган.

Марказий Осиё буйича таниқли француз эксперти О.Руа, «Минтақада Россиянинг таъсири пасайиб бориш анъанасига эга бўлиб, Москва минтақада неоколониал экспансияни амалга ошириш учун на ҳоҳиш ва на манбага эга, шунингдек, ташқаридан агрессия бўлган ҳолда ҳарбий ҳимояни ҳам қафолатлай олмайди. Шу сабабдан ҳам ҳудуд давлатлари Европа Хавфсизлик

¹ Хайдаров Р. Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии - внешние факторы // <http://www.inosmi.ru>

ва Ҳамкорлик ташкилоти ва НАТО каби ташкилотлар билан яқин ҳамкорликни олиб боришга интилоқдалар», - деган фикрни илгари суради¹.

Сўнги йилларда Россия иқтисодидаги ривожланиш, В. Путин ҳукумати яна эътиборни Марказий Осиё минтақасига қаратилишига имкон яратди. Россия, минтақадаги энергетика ресурсларини ўзига манфаатли йўналишда ташишдан манфаатдор бўлиб, Россия Федерацияси ва ҳудудидаги нефть-газ захираларини ўзлаштириш, уларни ташиш йўлларини куриш ва ишга туширишда иштирок этаётган давлатлар учун энергетика ресурсларини ташиш нафақат иқтисодий, балки бу сиёсий масала ҳамдир. Энергетика ресурсларни ташишда иштирок этиш минтақадаги вазият устидан назоратни ўрнатиш имконият беради.

Ҳозирги кунга келиб, НАТО ва Европа Иттифоқининг кенгайиб бориши Россиянинг ташқи сиёсати стратегиясида МДХ ҳудудида ва Марказий Осиёга нисбатан аниқ ҳаракат қилишларини талаб қилмоқда.

Марказий Осиё Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги (МДХ) ҳудудининг бир қисми бўлиб, Россия ташқи сиёсати стратегиясида муҳим ўрин тутди. Геосиёсий жиҳатдан минтақага чегарадош бўлган ҳудудларда геостратегик маневрларни ўтказиш имкониятини бериб, Каспий бассейни, Ўрта ва Яқин Шарқ, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиёларни қисман ўз ичига олади. Россиянинг Марказий Осиёдаги ҳарбий-сиёсий жиҳатдан мавжуд бўлиши, унга ҳалигача ўзининг «жанубий сарҳадлари»да хавф туғдираётган Афғонистонга нисбатан муваффақиятли сиёсат олиб боришига имконият беради². Шунингдек Россия учун, минтақавий қудратли давлатларнинг рус давлати ва Марказий Осиё минтақасига нисбатан тутган мавқеи муҳимдир.

Россия ҳали ҳам нафақат собиқ Иттифоқ ҳудудида, балки узоқ хорижда, айниқса, Ўрта Шарқ, Марказий Осиё ва Узоқ Шарқда муҳим

¹ Руа О. Центральная Азия набирает мощь // «Международная политика» Париж: 1999.

² Алимов Р. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарқ, 2005. – С.70

геосиёсий рол ўйнаб келмоқда. Бироқ, айнан Марказий Осиё, АҚШ ва Россия ўртасидаги геосиёсий кураш майдонига айланиб улгурди¹.

Бугунги кунга келиб ҳеч кимга сир эмаски, собиқ Иттифоқнинг барҳам топганидан сўнг, айниқса сўнгги вақтларда Марказий Осиё жаҳоннинг қудратли давлатларининг сиёсий, геостратегик манфаатларининг объектига айланиб бормоқда. Шу давлатлардан бири Россия Федерацияси бўлиб, минтақанинг марказида жойлашган, геосиёсий ва геостратегик жиҳатдан қулай ҳудудга эга бўлган Ўзбекистон билан ўзаро манфаатли алоқаларни кучайтиришга ҳаракат қилмоқда.

2.2. Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлашда ХХР ва Россия давлатларининг ШХТ доирасидаги фаолияти

Минтақа давлатларининг коллектив хавфсизликни таъминлаш юзасидан олиб бораётган бошқа бир фаолиятлари Шанхай Хамкорлик Ташкилоти (ШХТ) доирасида бўлиб, бу тузилмага 1996 йилда Россия, ХХР, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон ўртасида Шанхайда имзоланган чегара яқинида ҳарбий соҳада ўзаро ишончни мустаҳкамлаш тўғрисидаги келишувлари орқали асос солинган эди. Кейинчалик бу уюшмага Ўзбекистон ҳам қўшилди ва 2001 йил 15 июнда Шанхай шаҳрида бўлиб ўтган 6 давлат (Россия, Хитой, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Ўзбекистон) раҳбарлари учрашувида «Шанхай Хамкорлик Ташкилоти» ташкил этилганлиги тўғрисидаги Декларация имзоланди¹.

«Шанхай бешлиги», бир-бирига чегарадош беш давлат – Россия Федерацияси, Хитой Халқ Республикаси, Қозоғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Тожикистон Республикаси иштирокида 1996

¹ Смагулов Е. Россия и США вступают в новую фазу геополитического соперничества // 06.10. 2003.
<http://www.eurasianet>.

йилда ташкил этилган. 2001 йил майда Президент Ислам Каримов Ўзбекистоннинг «Шанхай бешлиги»га қўшилиш истагини расмий шаклда эълон қилди. 2001йил июнда Россия, Хитой, Қозоғистон, Ўзбекистон, Киргизистон ва Тожикистон Ўзбекистонни «Шанхай форуми» таркибига тўлиқ аъзо сифатида кириши ҳақидаги қўшма баёнотни имзоладилар. Шундан сўнг 2001 йилнинг 15 июнида янги ном Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти(ШОС) қабул қилинди. Ўзбекистон Ташкилотнинг таъсисчиларидан бири ҳисобланиб, бошқа давлатлар билан тенг равишда ШХТ доирасидаги ҳамкорликнинг истиқболдаги стратегиясини аниқлайди. ШХТ Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни мутахкамлаш бўйича кўптомонлама ҳамкорлик механизми, очиқ ва конструктив мулоқотнинг, шунингдек турли йўналишларда ҳамкорлик ривожининг майдони ҳисобланади. Ўзбекистон ШХТ Хартиясига зид бўлмаган Ташкилот доирасидаги барча асосий тадбирларда иштирок этади. Ташкилотнинг номи ўзгарганидан кейин қабул қилинган ва унинг асосий мақсадларини ифодаловчи биринчи ҳужжат «Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш ҳақида Шанхай конвенсияси»дир.¹ Терроризм, сепаратизм ва экстремизмга қарши кураш ҳақида Шанхай конвенсиясини амалга ошириш учун иштирокчи давлатлар ШХТнинг минтақавий аксилтеррор тузилмасини тузиш ҳақида келишувга эришдилар. Бугунги кунда бу марказ Тошкентда фаолият кўрсатмоқда. Ташкилотнинг асосий мақсадлари – минтақада хавфсизлик, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, халқаро терроризм, сепаратизм, экстремизм ва унинг барча кўринишларига қарши курашиш, шунингдек гиёҳвандлик моддалари ва оммавий қирғин қуроллариининг тарқалишига қарши курашиш; кўптомонлама ўзаро манфаатли иқтисодий алоқаларни кенгайтириш; гуманитар, ижтимоий ва маданий соҳаларда

¹ http://mfa.uz/uzb/xalqaro_munosabatlar/xalqaro_tashkilotlar/

кўптомонлама ҳамкорликни амалга оширишдир. Ўзбекистон Ташкилот доирасида ўзаро ҳаракатларни тўплаш зарурияти ҳар бир аъзо-давлатнинг манфаатларига бирдай жавоб берадиган йўналишларда олиб бориш тарафдоридир, яъни – минтақада барқарорликни таъминлаш, ўзаро иқтисодий алоқалар, иқтисодиётнинг барқарор ўсиб бориши ва аъзо мамлакатларда турмуш даражасини ошириш учун қулай шароитларни яратишдир. Ўзбекистон учун инвестицион ҳамкорликни фаоллаштириш, транспорт алоқаларини, телекоммуникацияни ривожлантириш, жойларда яшайдиган аҳолига қўшимча иш ўринларини яратиш ва бошқа ижтимоий муаммоларни бартараф этиш муҳим ҳисобланади. ШХТнинг 2002 йил 6-7 июндаги Санкт-Петербург саммитида қуйидаги учта муҳим ҳужжат имзоланди: Ташкилотга аъзо давлат раҳбарлари Декларацияси, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти Хартияси, шунингдек, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатларнинг минтақавий аксилтеррор тузилмасини ташкил қилиш ҳақида Битим.¹ Мазкур ҳужжатларнинг номланишини ўзи ШХТ фаолиятининг асосий йўналишларидан бири – терроризмга қарши кураш эканлигини англатади. Шунингдек, терроризмга қарши кураш масалалари доимий шаклда аъзо давлат вакилари учрашувларининг кун тартибига олинмоқда. Мамлакатимиз раҳбариятининг ташаббуси билан 2004 йилда ташкил этилган ШХТга аъзо мамлакатлар хавфсизлик кенгашлари котибларининг учрашуви институти ҳозирги шароитда минтақамизда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш йўлида ўзаро келишилган чоратadbирлар ишлаб чиқишда муҳим механизмга айланди. 2009 йилнинг 15-16 июн кунларида Екатеринбургда ўтган ШХТ саммитида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Ташкилот доирасида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-гуманитар соҳаларда самарали ҳамкорликни келгусида кенгайтириш ва мустаҳкамлаш бўйича катта ишлар амалга

¹ Правда Востока. 8 июня 2002г.

оширилганлигини, Ташкилот олдида турган муҳим дастурлардаги мақсад ва вазифаларни амалга ошириш бўйича салмоқли қадамлар ташланганлигини таъкидлади. 2009 йилнинг 15-16 июн кунлари Екетеринбургда бўлиб ўтган ШХТга аъзо давлат раҳбарлари Кенгаши йиғилишидан сўнг, Ташкилотга раислик қилиш Ўзбекистон Республикасига ўтди. Бундан ташқари, Тошкентда 2010 йил 23 апрел куни Шанхай ҳамкорлик ташкилотига (ШХТ) аъзо давлатлар хавфсизлик кенгашлари котибларининг навбатдаги – бешинчи учрашуви бўлиб ўтди. Унда Қозғистон Республикаси Хавфсизлик кенгаши котибининг ўринбосари К.Жанбуршин, Хитой Халқ Республикаси Давлат кенгаши аъзоси, жамоат хавфсизлиги вазири Мен Сзянчжу, Қирғизистон Республикасининг ШХТ масалалари бўйича миллий мувофиқлаштирувчиси Т.Макеев, Россия Федератсияси Хавфсизлик кенгаши котиби Н.Патрушев, Тожикистон Республикаси Хавфсизлик кенгаши котиби А.Азимов, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Миллий хавфсизлик кенгаши котиби М.Атаев иштирок этди. Учрашувда Шанхай ҳамкорлик ташкилоти Бош котиби М.Имоналиев ва ШХТнинг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ) Ижроия қўмитаси директори Ж.Жуманбеков қатнашди. Мажлис Ўзбекистон томони раислигида ўтди. Учрашувда ШХТ ҳудудида хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга доир долзарб масалалар, ШХТга аъзо давлатларнинг терроризм, айирмачилик ва экстремизмга, шунингдек, наркотикларнинг ноқонуний айланиши ҳамда интернет-терроризмга қарши курашиш борасидаги ҳамкорлигини янада ривожлантириш ва ҳамжиҳатликда ҳаракат қилиш механизмларини такомиллаштириш истиқболлари кўриб чиқилди. Жорий йил июн ойининг биринчи ярмида Тошкентда ўтказилиши мўлжалланаётган ШХТ саммити арафасидаги тадбирлар доирасида мазкур ташкилотнинг турли тузилмалари томонидан қарорлар қабул қилиш механизми самарадорлигини ошириш истиқболлари кўриб чиқилди. Учрашув қатнашчилари ШХТга аъзо мамлакатларнинг минтақавий ривожланишнинг кўплаб долзарб йўналишлари бўйича ҳамкорлигини

такомиллаштиришга қаратилган конструктив фикр алмашиш муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидладилар. Бунда борада, айниқса 2010 йил 5 апрел куни Тошкент шаҳрида имзоланган ШХТ ва БМТ Котибиятлари ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги қўшма декларатция асосида БМТнинг тегишли антитеррор бўлинмаси билан ҳамкорлик муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиё давлатлари иштирокидаги минтақавий ташкилотлардан энг истиқболи ва ҳозирги кундаги катта аҳамиятга эга бўлгани Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ)дир. ШХТда минтақа давлатларининг иштироки уларга Россия ва Хитойнинг ҳарбий сиёсий ресурсларини Марказий Осиё худудига жалб қилиб, диний экстремизм ва терроризм каби таҳдидларга қарши тура олиш имкониятини беради. «Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти фаолиятининг истиқболи ва самарадорлиги кўп жиҳатдан БМТ Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари бўлмиш ана шу икки етакчи давлат – Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикасининг фаол иштироки ва ҳамкорликдаги ҳаракатларига боғлиқ¹».

ШХТнинг минтақадаги хавфсизлик нуқтаи назаридан фаолияти кенгайиб бормоқда. Буни аввало, ташкилотнинг олдида қўйган мақсади ва минтақа минтақа манфаатларига мос келиши билан боғлаш мумкин.

Ташкилотнинг асосий мақсад сифатида терроризм, сепаратизм ва экстремизм билан курашишни мақсад қилган биринчи халқаро ташкилот ҳисобланади. ШХТ нинг муҳим концепцияларидан бири-гегемонизм ва ҳарбий куч асосида амалга ошириладиган сиёсатга қарши кураш ҳисобланади. Шу билан бирга, ташкилотнинг расмий ҳужжатларида унинг бирор давлат ёки давлатлар иттифоқига қарши қаратилмагани алоҳида қайд этилган.

¹ Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.: « Ўзбекистон» 2004. –340-бет.

Минтақа давлатларининг иқтисий хавфсизликларини таъминлашда ШХТ доирасида савдо-иқтисодий, илмий-техник ва ишлаб чиқариш-инвестицион ҳамкорлик жараёнларни чуқурлаштириш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Чунки, Марказий Осиё минтақаси давлатларининг бой ресурслари, шунингдек, мавжуд илмий техник салоҳиёти Россия ва Хитойнинг иқтисодий, технологик имкониятлари билан биргаликда ШХТ доирасида минтақа хавфсизлиги ва иқтисодий ривожланишига йўналтирилган истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш имконини беради.

Бизга маълумки, Россия Федерацияси ҳам терроризмга қарши коалициянинг иштирокчиси бўлиб, АҚШнинг Марказий Осиёдаги базалари бевосита Россиянинг розилиги билан амалга оширилган. «Афғонистондаги антитеррор операцияларини ўтказиш учун Бишкек шаҳри яқинидаги катта «Манас» аэропортини Қирғизистон томони хорижий ҳарбий контингентига берганидан сўнг, Қирғизистоннинг Кант шаҳрида Россиянинг ҳарбий базаси очилди¹». Бинобарин, бир вақтнинг ўзида бир давлатдаги икки буюк давлатларнинг ҳарбий базалари бўлиши бевосита мана шу мамлакатни ва бутун минтақанинг хавфсизлигига таҳдид солади.

Бу хусусда 2005 йил 5 июлдаги ШХТнинг навбатдаги саммитида декларация қабул қилинди. Саммит декларациясида, «Афғонистондаги антитеррор операцияларнинг асосий босқичи тугагани муносабати билан, ШХТ иштирокчи-аъзо давлатлари антитеррор коалициясининг тегишли иштирокчилари, ШХТга аъзо давлатлар ҳудудларидан вақтинчалик муддатга фойдаланиш учун олинган инфраструктура объектлари ва ҳарбий контингентларининг мавжуд бўлишларининг охириги муддатини аниқлашларини муҳим деб ҳисоблайдилар» -деб қайд этилган.

Бунинг натижасида расмий Тошкент Америка тарафига Ўзбекистон ҳудудида ҳарбий база уларга доимий тарзда ишлатиш учун

¹ Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. Т.: 2005. – С.103.

берилмаганлигини алоҳида таъкидлади. Афғонистонда аксилтеррор ҳаракатларнинг актив фазаси ниҳоясига етиши муносабати, қолаверса экологик муҳитга, маҳаллий аҳолига ва «Ҳонобод» аэродроми техник ҳолатига етказилган зарарларни ҳисобга олиб Ўзбекистон АҚШдан ҳарбий базани ёпиш кераклиги тўғрисида таклиф билдирди. Шундан сўнг, АҚШ ҳарбийларининг бир қисми қўшни Қирғизистондаги «Ганси» аэропортига қайта дислокация қилинди.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзоликка қабул қилинишини хоҳлаётган Ҳиндистон ва Покистон давлатларининг ташкилотга кириш учун асосий муаммо бу давлатлар ўртасидаги конфликтли ҳолат ҳисобланади. Бу давлатларни ташкилотга аъзолиги ШХТ нинг самарали фаолият юритиши учун тўсқинлик қилиши мумкин. Ҳозирча бу давлатлар «кузатувчи мақомида».

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти билан бир йўналишда фаолият олиб боровчи яна бир ташкилот Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти (КХШТ)дир.

Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти минтақавий хавфсизликни таъминлашда муҳим ўринга эга бўлиб, ҳарбий агрессия ва реал таҳдидлардан ҳимояланиш шароитида коллектив хавфсизликни таъминлаш, янги геосиёсий шароитларда халқаро терроризм ва экстремизм, ноқонуний наркотик ва психотроп моддалар, қурол-яроғ савдоси ва бошқа вужудга келиши мумкин бўлган таҳдидларга қарши курашда иштирокчи давлатларни ҳаракатларини бирлаштириш ташкилот фаолиятининг устувор йўналиши ҳисобланади.

Ташкилот минтақавий хавфсизликни таъминлаш борасида амалий ҳаракатлар ўтказиш ва ўзининг янги миллий таркибий тузилмаларини ташкил этиш орқали ўз фаолият доирасини кенгайтириб бормоқда

2.3. АҚШнинг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатлари

Америка Қўшма Штатлари ҳам бу минтақада ўз манфаатларига эга бўлган давлатлардан бири ҳисобланади. Собиқ Иттифокнинг парчаланиб кетиши натижасида АҚШнинг минтақага кириб келишига ўзига хос йул очиб берилди. Маълумки, америкалик сиёсатшунос З.Бжезинский Марказий Осиё минтақасини можароларга мойил ҳудудлардан бири сифатида эътироф этган эди ва шу муносабат билан у бу минтақани «Евросиё Болқони» деб атаган¹.

Икки қутбли тизимдан кейинги даврда АҚШ бутун дунёда тинчлик ва барқарорликни таъминлашга ўзини маъсул ҳисобламоқда ва шу жиҳатдан ҳам у минтақада АҚШ бошқарувидаги сиёсий барқарорликнинг ўрнатилишидан манфаатдордир. Шунингдек, минтақа давлатлари диний экстремизмнинг нишонига айланиши ва бу давлатларнинг кейинги ривожланишида диний йўналишнинг танланиши ҳам АҚШ манфаатларига зиддир. Аксинча, у минтақадаги давлатларнинг диний экстремизмнинг кенг тарқалишига тўсиқ бўлувчи кучга айланиши тарафдоридир. Бу билан бирга, АҚШ Марказий Осиёни бир қатор йирик давлатлар билан иқтисодий ва ижтимоий алоқалари ортиб бораётган муҳим стратегик минтақа сифатида ҳам қарайди.

АҚШ расмий вакиллари кўпчилик чиқишларида бу давлатнинг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатлари қуйидагиларда мужассамлаштириб, кенг жамоатчилик онгига сингдиришга ҳаракат қилишмоқда:

- минтақада демократик сиёсий муассасаларни барпо этиш;
- минтақада иқтисодий ривожланиш суръатларини тезлаштириш мақсадида бозор иқтисодиёти ислохотларини амалга ошириш;

¹ З.Бжезинский. Великая Шахматная доска. М., 1999. С. 148.

-Марказий Осиё минтақаси давлатлари ўртасида минтақавий ҳамкорликни ва уларнинг жаҳон ҳамжамиятига -интеграциялашувини ривожлантириш;

-хавфсизлик соҳасида, терроризм ва наркотиклар савдоси билан кураш борасида самарали сиёсат ўтказиш.

Ушбу йўналишларни шартли равишда ҳозирги кунда АҚШ раҳбариятининг Марказий Осиёга нисбатан стратегик лойиҳаси сифатида қараш мумкин. Лекин З.Бжежинский бу борада қуйидагича фикр билдирган: «Қўшма Штатлар бугунги кунда Евроосиёнинг янги давлатларида ўз сиёсий иштирокини кенгайтириш ҳаракатида бўлсаларда, бироқ, бу давлат Марказий Осиёда ҳал қилувчи ролни ўйнай олмайди...»¹.

Ҳозирги кунда АҚШ Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ночорлигидан фойдаланган ҳолда, минтақани иложи борича ўзининг назорати остига олишга ҳаракат қилмоқда. Шунини айтиш мумкинки, уларнинг бундай ҳаракатлари ўз натижаларини бермоқда.

11 сентябр воқеалари минтақадаги кучлар жойлашувини яна ўзгартириб юборди. АҚШ томонидан антитеррор операцияларини ўтказилиши, Америка учун Евросиё қитаъсининг марказига ўз ҳарбий бўлинмаларини олиб киришига имкон берди.

Марказий Осиё давлатларининг аксилтеррор операцияларида қатнашишларига ундовчи омиллар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, АҚШ бошчилигидаги антитеррор операцияларида билвосита иштирок этиш, Америка томонидан бу давлатларда инсон ҳуқуқлари ва демократия каби муаммоларнинг кўтарилмаслигига олиб келиши мумкинлиги;

¹ З.Бжежинский. Великая Шахматная доска. М., 1999. С. 148.

Иккинчидан, АҚШ томонидан қуруқликдаги операцияларни ўтказиш учун территорияларини берганликлари учун ваъда қилинган молиявий ёрдам, бу давлатлар бюджетидаги камоматни беркитиши;

Учинчидан, Ислом ақидапарастлигига қарши қаратилган антитеррор операцияси минтақа давлатларига тамомила минтақадаги диний мухолифатдан кутилиш имкониятини берариши;

Тўртинчидан, минтақа жанубидан хавф солиб турган Толибон ҳаракатининг йўқ бўлишига ва истикболдаги унинг Марказий Осиё минтақасига бўлиши мумкин бўлган тажовузларининг олди олиниши.

2001 йил воқеаларидан сўнг минтақаларда етакчи геосиёсий кучлар мувозанати ўзгарди. Хусусан, Марказий Осиёда АҚШнинг хавфсизлик соҳасидаги фаоллиги кескин кучайди. Қирғизистон ва Ўзбекистон ҳудудларида АҚШ ҳарбий базалари фаолият юрита бошлади. Пентагон ҳарбийлари минтақа давлатлари ҳарбий тизимларининг ислоҳотида фаол иштирок этишди. Аммо, сўнгги вақтларда АҚШ билан минтақанинг айрим давлатлари ўртасидаги муносабатларда узоқлашиш кузатилмоқда. Бунга Хонободдан ушбу давлат ҳарбий базасининг чиқарилиши яққол мисолдир.

Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Россия ва Хитойнинг ўз манфаатларига зид равишда иш кўришлари яъни, АҚШни Марказий Осиё минтақасига кириб келишига йўл қўйиб беришлари ортида баъзи мақсадлар яширинган бўлиб, улар Қўшма Штатларни ўзи учун мутлоқ географик бегона бўлган юқори даражадаги низога «аралаштириб» қўйиш бўлган.

Бундан фойдаланган Россия ва Хитой ўзларининг иттифоқчилик мажбуриятларига содиқ эканликларини намойиш этиб, АҚШ билан қарама-қаршиликда бўлган «эски Европа» билан ўзларининг ички ва ташқи сиёсий муаммоларини ҳал қилдилар¹.

Марказий Осиёдаги геосиёсий вазиятнинг таҳлили шуни кўрсатадики, минтақадаги ўз таъсирига эга давлатлар ҳали ҳам Хитой ва Россия бўлиб,

¹ Морозов Ю. Россия-США-Китай и Центральная Азия // <http://www.segodnya.ru>

улар бир бирларига ва бутун жаҳон ҳамжамиятига таъсир кўрсата оловчи давлатлар ҳисобланади.

ХУЛОСА

Бугунги дунёнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, харбий ва экологик хавфсизлик ҳолати “хавфсизлик”га бўлган замонавий ёндашувларни ишлаб чиқишга, миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликка доир концептуал қарашларини ривожлантиришга ундамоқда. Марказий Осиё минтақавий хавфсизлик ва барқарорлик муаммолари бутун ҳолда ўрганилиши керак ҳамда уларда кечаётган туб ўзгаришлар, жумладан, ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимдир. Зеро, юқорида кўрсатилиб ўтилганидек “хавфсизлик” тушунчаси бугунги кун нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолатда ҳар томонлама ва кўп томонлама ёндашувни талаб қилади. Бугунги кунда қатор олимлар томонидан хавфсизликни ижтимоий модел объекти сифатида олинган ҳолда тизимли таҳлил этилиши, хавфсизлик ҳолатининг ҳар томонлама баҳоланиши учун катта имкониятлар бермоқда.

Битирув малакавий иш доирасида ўрганилганлар асосида қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. “Совуқ уруш” барҳам топгандан сўнг, глобал воқеалар ривожига жаҳон бозори айнан Марказий Осиё минтақасига кўчганини кўрсатмоқда. ХХІ аср бўсағасида Марказий Осиёда шаклланаётган бу бозор Президентимиз И.А.Каримов айтганидек, “энергия тақчиллиги шароитида яқин йилларда Евроосиё ва жаҳон келажаги учун ҳал қилувчи рол ўйнайдиган энергия захираларига эга” эканлиги билан аҳамиятлидир. Шу боисдан ҳам бугунги кунда Марказий Осиё минтақаси давлатлари кўплаб қудратли давлатлар эътиборини ўзига тортмоқда.

Бинобарин, бугунги кунда Марказий Осиё мамлакатлари халқаро муносабатларнинг янгича тизими таркиб топиши жараёнига нафақат жадал кириб борапти, айти пайтда бу жараёнларга ўз таъсирини ҳам ўтказяпти.

Бунда икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар минтақага айрим геосиёсий кучларнинг жиддий эътибор билан қарашига сабаб бўлмоқда. Шу жумладан, танглик вазиятларининг юзага келишида ва сақланиб туришида асосий сабаб бўлувчи ички ва ташқи омилларни ҳам эътиборга олиш лозим.

Ички омиллар сирасига чегаравий келишмовчиликлар, сув ресурсларидан фойдаланиш борасидаги масалалар, экологик ва демографик муаммоларни киритиш мумкин.

2. Бундан ташқари, ҳозирги даврда Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигига хавф солаётган таҳдидларни асосан тўрт босқичга ажратиш мумкин:

Биринчи босқичда - диний ва сиёсий экстремизми, халқаро терроризми ва наркобизнес каби таҳдидлар.

Иккинчи босқичда - давлатлараро қарама-қаршиликлар, зиддиятларни киритиш мумкин. Булар, биринчи навбатда , минтақа давлатлари ўртасидаги чегараолди дарё сувларидан самарали фойдаланиш муаммолари, чегараларни делиминатсия қилиш билан боғлиқ ҳудудий масалалар ва этник зиддиятлар экологик, иқтисодий муаммолар ва бошқалар.

Учинчи босқичда - глобаллашув оқибатида минтақа давлатлари илғор босқичлар билан ривожланаётган технологик тараққиётдан ортда қолиб кетишларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тўртинчи босқичда - таҳдидларни бевосита геосиёсат билан боғланади чунки Марказий Осиё минтақаси инсоният ривожланишида, халқаро кучлар мувозанатида доимо муҳим рол ўйнаб келган.

Юқоридагиларга асосланиб, Марказий Осиё минтақаси хавфсизлик муаммоларини шартли равишда қуйидаги туркумларга ажратган ҳолда ёритиш мумкин:

- хавфсизлик муаммолари бўйича минтақа давлатларини бирлаштирувчи ёки ажратувчи ички минтақавий омиллар;

— манбаси минтақадан ташқарида мавжуд бўлган, турли характерга эга ва минтақа давлатлари хавфсизлигига бевосита таҳдид солувчи омиллар;

— мавжуд таҳдидларни бартараф этишга қаратилган минтақавий ва глобал даражадаги интеграцион жараёнлар.

3.АҚШнинг Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги ҳаракатларига қуйидагича баҳо бериш мумкин:

Икки қутбли тизимдан кейинги даврда АҚШ бутун дунёда тинчлик ва барқарорликни таъминлашга ўзини маъсул ҳисобламоқда ва шу жиҳатдан ҳам у минтақада АҚШ бошқарувидаги сиёсий барқарорликнинг ўрнатилишидан манфаатдордир. Шунингдек, минтақа давлатлари диний экстремизмнинг нишонига айланиши ва бу давлатларнинг кейинги ривожланишида диний йўналишнинг танланиши ҳам АҚШ манфаатларига зиддир. Аксинча, у минтақадаги давлатларнинг диний экстремизмнинг кенг тарқалишига тўсиқ бўлувчи кучга айланиши тарафдоридир. Бу билан бирга, АҚШ Марказий Осиёни бир қатор йирик давлатлар билан иқтисодий ва ижтимоий алоқалари ортиб бораётган муҳим стратегик минтақа сифатида ҳам қарайди. 2001 йил воқеаларидан сўнг минтақаларда етакчи геосиёсий кучлар мувозанати ўзгарди. Хусусан, Марказий Осиёда АҚШнинг хавфсизлик соҳасидаги фаоллиги кескин кучайди. Қирғизистон ва Ўзбекистон ҳудудларида АҚШ ҳарбий базалари фаолият юрита бошлади. Пентагон ҳарбийлари минтақа давлатлари ҳарбий тизимларининг ислоҳотида фаол иштирок этишди. Аммо, сўнгги вақтларда АҚШ билан минтақанинг айрим давлатлари ўртасидаги муносабатларда узоқлашиш кузатилмоқда. Бунга Хонободдан ушбу давлат ҳарбий базасининг чиқарилиши яққол мисолдир.

4.Марказий Осиё давлатлари иштирокидаги минтақавий ташкилотлардан энг истиқболи ва ҳозирги кундаги катта аҳамиятга эга

бўлгани Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ)дир. ШХТда минтақа давлатларининг иштироки уларга Россия ва Хитойнинг ҳарбий сиёсий ресурсларини Марказий Осиё ҳудудига жалб қилиб, диний экстремизм ва терроризм каби таҳдидларга қарши тура олиш имкониятини беради. «Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти фаолиятининг истиқболи ва самарадорлиги кўп жиҳатдан БМТ Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари бўлмиш ана шу икки етакчи давлат – Россия Федерацияси ва Хитой Халқ Республикасининг фаол иштироки ва ҳамкорликдаги ҳаракатларига боғлиқ».

ШХТнинг минтақадаги хавфсизлик нуқтаи назаридан фаолияти кенгайиб бормоқда. Буни аввало, ташкилотнинг олдига қўйган мақсади ва минтақа минтақа манфаатларига мос келиши билан боғлаш мумкин.

Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Россия ва Хитойнинг ўз манфаатларига зид равишда иш кўришлари яъни, АҚШни Марказий Осиё минтақасига кириб келишига йўл қўйиб беришлари ортида баъзи мақсадлар яширинган бўлиб, улар Қўшма Штатларни ўзи учун мутлоқ географик бегона бўлган юқори даражадаги низога «аралаштириб» қўйиш бўлган.

Бундан фойдаланган Россия ва Хитой ўзларининг иттифоқчилик мажбуриятларига содиқ эканликларини намоиш этиб, АҚШ билан қарама-қаршилиқда бўлган «эски Европа» билан ўзларининг ички ва ташқи сиёсий муаммоларини ҳал қилдилар.

Марказий Осиёдаги геосиёсий вазиятнинг таҳлили шуни кўрсатадики, минтақадаги ўз таъсирига эга давлатлар ҳали ҳам Хитой ва Россия бўлиб, улар бир бирларига ва бутун жаҳон ҳамжамиятига таъсир кўрсата олувчи давлатлар ҳисобланади.

Хавфсизлик муаммосини жаҳон ҳамжамияти ва халқаро ташкилотлар билан биргаликда ўзаро мувофиқлаштирилган саъй ҳаракатларсиз бартараф этиш мумкин эмас.

- Бу муаммоларни ҳал этишда энг асосийси –Марказий Осиё минтақасидаги давлатлар раҳбарлари ўртасидаги муносабатларни кескинлаштирмасдан, аксинча ўзаро мурофага келишдир.

-XXI аср воқеалари шундан далолат бермоқдаки, бугун бирор бир давлат ёхуд минтақа ўз хавфсизлиги, барқарорлиги ҳамда тараққиётини фақат ўз имкониятларига таянган ҳолда узок муддатга таъминлаши қийин. Бундан келиб чиққан ҳолда, глобал хавфсизликнинг асосини ташкил этадиган минтақа доирасида ва халқаро ҳамкорликни кенгайтириш бу муаммоларни ҳал этишнинг энг самарали йўли сифатида эътироф этиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Рахбарий адабиётлар. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари.

1.1 Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996. Б-50.

1.2 Каримов И.А. Мақсадимиз - тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик // Биз қуриш, яратиш йўлидан борамиз. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 4-ж. Б.360.

1.3. Каримов И.А. БМТ БА 48-сессиясидаги маъруза, Нью-Йорк, 28 сентябрь // Биздан озод ва обод ватан қолсин. – Т.: Ўзбекистон, 1996. 2-ж. Б.37,47.

1.4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари // Ҳавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998. 6-ж. Б.13;

1.5. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.Т-8. –Т.: Ўзбекистон, 2000. Б-112.

1.6. Каримов И.А. Истанбул ОБСЕ саммитидаги маъруза // Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. 8-ж. 330 б.

1.7. Каримов И.А. БМТ БА даги нутқ // Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Т.: Ўзбекистон, 2001. 9-ж. Б.225;

1.8. Каримов И.А. Шанхай ҳамкорлик ташкилоти саммитидаги нутқ // Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. 11-ж. Б. 214,274;

1.9. Каримов И.А. Ёвуз кучлар халқимизни ўз танлаган йўлидан қайтара олмайди // Ватанимизнинг тинчлиги ва ҳавфсизлиги ўз куч-

кудратига, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. – Т.: Ўзбекистон, 2004. 12-ж. Б. 238-243;

1.10. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди 13-жилд-Т.: Ўзбекистон, 2005. Б-35.

2.11. Каримов И.А.. Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтаролмайди // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т.: Ўзбекистон, 2005. 13-ж. Б. 306-400;

1.12. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т.: Ўзбекистон. 1999. - 410 б.

1.13. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. – Т.: Ўзбекистон. - 382бет. 1.1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон. 2002. - 432 б.

1.14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т.: Ўзбекистон. Т.13. 2005. - 448 б.

1.16. Каримов И. А Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон. 1999.

1.16. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир.- Т.: Ўзбекистон, 2005. –447 б.

1.17. Каримов И.А. Асосий вазифамиз-ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янала юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010. –54.

2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

2.8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2008.40.б.

2.9. "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрь Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 15-китоб. –Т.: Адолат, 1997- 272 б.

2.10. Закон «О порядке назначения и отзыва глав дипломатических представительств Республики Узбекистан в иностранных государствах» 1992.

2.11. Закон «Об установлении дипломатических классов и рангов для дипломатических работников Республики Узбекистан» 1992.

2.13.БМТ Низоми (1945), Халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тўғрисидаги Умумий Акт (1949), Низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тўғрисидаги Манил декларацияси (1982).

3. Китоблар, дарсликлар, монография, мақолалар ва тезислар тўплами

3.14. Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Т.: Академ-Хизмат, 2007. – С. 105.

3.45. Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарқ, 2005. – С. 143.

3.16. Анваров А.М. Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда Тожикистон омили. – Т.: 2003. Б-12.

3.17. Асқаров М.Э. Американо-иранские отношения и проблемы региональной безопасности Центральной Азии.-Т.: 2005.

3.18. Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: Шарқ, 2005. С-133.

3.19. Алимов Р. М., Арифханов Ш. Р. И др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Т.: Шарқ, 2002. С. 9.

3.20. Дипломатический словарь.-М.: Наука, 1985. 2-т. С-190.

3.21. Жўраев. С Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва дипломатияси.- Т.: Академия, 2007. Б-302.

3.22. Жўраев.С, Саидолимов.С, Абдуғаниева.З Халқаро хавфсизлик.-Т.: Akademiya, 2007. Б-148.

3.23. Жўраев У. Т., Саиджонов Й. С. Дунё динлари тарихи. – Т.: Тошкент ислом университети. –2001,Б. 140.

3.24. Жўраев.Т Миллий давлатчилик: хавфсизлик ва барқарорлик – Т.: Akademiya, 2007. Б-125.

3.25. Жўраев. Т., Ақобиров. С. Миллий манфаатлар ва миллий хавфсизлик. – Т.: Akademiya, 2007.

4.26. Жураев С.А., Касимова Н.А. Актуальные вопросы современных международных отношений.-Т.: Akademiya, 2008. Б-190.

3.27. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Ҳ. Раҳимжонов Д. Диншунослик. – Т.: Меҳнат , 2004. Б-250.

3.28.Рахмонов А.Р. Проблемы безопасности: на национальном, региональном и глобальном уровнях. (международной-правовой аспекты). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 57.

3.29. Сафоев. С Марказий Осиёдаги геосиёсат-Т.: ЖИДУ, 2005. Б-160.

3.30. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти: халқаро муносабатлар ва ташқи алоқаларни ташкил қилади. – Т.: 2008.

3.31. Политическая энциклопедия в 2-х томах. М.: 2-т, Мысль. 2000 .С-638.

3.32. С.Саидолимов Формирование системы региональной безопасность в Центральной Азии.-Т.: 2002. Б-185.

3.33.Фёдорова И.Е. Отношение Ирака и США в середине 90 –х гг. // Исламская Республика Иран в 90-е годы. – М.: Наука, 1998. – С.87.

3.34.Хасанов У. А. Региональная безопасность и национальные интересы (Центральноазиатский регион). – Москва: Вагриус-плюс, 2004; 218с.

3.35.Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. – Т.: Фан, 2007; 3.36.Нуриддинов Э. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. – Т.: Чулпон , 2002.204 с.

3.37. Ўзбекистон демократик жамият қуриш назарияси ва амаллари курси бўйича ўқув қўлланма Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. – Т.: Шарқ, 1999. Б-187.

3.38. Ўзбекистонда политология. –Т.: Шарқ, 2002. Б-174.

3.39. Ғафуров С.М. Хавфсизлик стратегияси: Марказий Осиё республикалари ва Форс кўрфази араб давлатлари амалиёти - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. Б-50.

4. Диссертация ва авторефератлар

4.40. Бекмуратов Исматулла Нусратуллаевич Шанхай Хамкорлик ташкилотининг фаолияти ва институтциялаштириш жараёни: Дис...сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун. – Т.: 2006.

4.41. Камаров Алишер Нарзуллаевич БМТ доирасида халқаро терроризмга қарши курашни мувофиқлаштиришнинг ҳуқуқий жиҳатлари: Дис... юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун. - Т.: 2007. Б-108.

4.42. Шарипов Мурод Мирза Шарифжон ўғли Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлашда Шанхай Хамкорлик ташкилотининг аҳамияти: Т.: 2007.

4.43. Турсунмуратов Турдимурат Махаматқулович Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлашда илмий техник салоҳият омили: Дис. ...сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун.- Т.: 2008. Б-15.

5. Журнал ва газеталарда чоп этилган мақолалар

5. 44. Закон Республики Узбекистан «О борьбе с терроризмом». Народное слово. 16 декабря 2000.

- 5.45. Москаленко В. Пакистан – курс на Центральную Азию // Восток (Oriens). 1996.- С.82.
- 5.46. Правда Востока. 8 июня 2002г.
- 5.47. Тожубаев А. Россия и Центральная Азия // Международная жизнь. 1999. №3. – С. 101.
- 5.48. Antoine Marés Relations Internationales.-F.: 2009.№138.
- 5.49. Gallimard Le debat historique, politique, société. – F.: №152.

6. Internet manbalar

- 6.50. Морозов Ю. Россия-США-Китай и Центральная Азия // <http://www.segodnya.ru>
- 6.51. Смагулов Е. Россия и США вступают в новую фазу геополитического соперничества // 06.10. 2003. <http://www.eurasianet>.
- 6.52. Хайдаров Р. Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии - внешние факторы // <http://www.inosmi.ru>
- 6.53. http://mfa.uz/uzb/xalqaro_munosabatlar/xalqaro_tashkilotlar/
- 6.54. O'zA http://mfa.uz/uzb/matbuot_va_media_servis/yangiliklar/240410u_2.mgr
- 6.55. http://www.unic.ru/reliis/0210/07_3.html .
- 6.56. <http://www.nbu.gov.ua/texts/polit/00eursgt.htm>
6. 57. http://centrasia.ru/news_A.php4?st